

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

1 • 2012

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund for
Sønderjylland
i samarbejde
med Museum
Sønderjylland

Pris for medlemskab
295 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kirsten Clausen (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 58 60
kicl@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
6100 Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
6270 Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Wind Grafisk ApS
Haderslev

I dette nummer

Ældre sønderjyske stednavne 3
Lektor Peder Gammeltoft, Københavns Universitets afdeling for navneforskning, har undersøgt bestanddele og oprindelse i de sønderjyske stednavne, som snarere er præget af hverdagsliv og stilfærdig natur end af store dramaer.

Hollingsted 10
Hvordan var Hollingsteds muligheder for handel og varetransport med omverdenen i vikingetiden og middelalderen? Med udgangspunkt i arkæologiske forskningsresultater diskuterer pensioneret kontorchef Jens Bruun sagen.

Udskiftningen i Varnæs. 18
Udskiftningen i Varnæs for 300 år siden førte til en hastig fremgang for bønderne. Dr.phil. Carsten Porskrøg Rasmussen, Aarhus Universitet, fortæller om det moderne og radikale tiltag.

Slesvignavne på dansk, tysk og frisisk 25
Fhv. programmør og lærer Hans Christophersen fortæller om sin hjemmeside, der rummer en guldgrube af slesvigske stednavne.

Kampen om stedet – stedets magt. 26
Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, beskriver med eksempler de forhold, der gør sig gældende, når 'stedet' har magt eller tildeles magt, og kampen om rettighederne til at navngive 'stedet'.

Bognyt 34

Det sker - i Museum Sønderjylland 36

Bagsiden om forsiden 40
Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Museum Sønderjylland, har set på de forhold ved Varnæs Hoved, der er baggrunden for den store fredning, der blev gennemført i 1980.

Forsidebilledet: Varnæs Hoved. Et samarbejde mellem Skov- og Naturstyrelsen og Aabenraa Kommune sikrer naturplejen i det fredede område og vedligeholdelsen af stierne, der giver gode vandremuligheder for offentligheden.

Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

Ældre sønderjyske stednavne

Af Peder Gammeltoft

Hvordan er de sønderjyske stednavne opstået? Hvilken betydning har de? Hvordan daterer man de forskellige stednavnetyper? Lektor Peder Gammeltoft dissekterer de velkendte stednavne og placerer dem i deres rette sammenhæng.

NAVNE ER SPROGETS SÆRLINGE - de er ikke som andre ord. Alle bruger navne, utallige gange om dagen. Det er ikke muligt at omtale nogen eller vise nogen vej uden at anvende navne. Og netop her viser navne deres funktion - nemlig det at udpege helt bestemte og entydige objekter, det være sig personer eller steder.

Alligevel er der vel ikke nogen der ikke på et eller andet tidspunkt har undret sig over et besynderligt navn. Hvorfor hedder det dog *Tønder*, *Bolderslev* eller *Sommersted*?

Til denne artikel har jeg udvalgt nogle daterbare navnetyper. Grunden til at man kan datere bestemte stednavnetyper er, at man gennem en række sproglige og ikke-sproglige kriterier kan afgøre, hvornår et navn er blevet dannet.

Langt de fleste stednavne indeholder et hovedled, der klassificerer hvilken type lokalitet, et navn refererer til, dvs. om det er en bebyggelse, en skov, en mose, en sø, osv. Dette er tilfældet med bl.a. stednavne som *Barslund* (1542 Bastlunt) og *Terp* (1499 Torppe), der henholdsvis indeholder ordet lund 'lille skov' og sub-

stantivet torp 'udflytterbebyggelse'. Mange stednavne indeholder også et beskriverled, som regel det første led i en stednavnesammensætning, der angiver, hvad der er specielt ved stednavnelokaliteten.

I teksten angiver * foran en navne- eller ordform, at den er rekonstrueret. Lang vokal i en gammeldansk (glda.) markeres med en streg (¨) over vokalen. Lokalisering sker ved angivelse af moderne kommune efter stednavnet. Med gammeldansk menes dansk sprog ca. 1050-1525; olddansk omtrent 750-1050, og urnordisk ca. 0-750. Med termen germansk menes sprogene: Nordisk, engelsk, tysk, hollandsk, frisisk og det uddøde gotisk.

De ældste stednavnetyper

Sproget er konstant under forandring - nye termer og låneord, lydlig og grammatisk udvikling er til stadighed med til at omforme sproget. Da stednavne også er sprog, underkastes de ofte de samme ændringer, som er i gang, men i mange tilfælde kan ældre sprogforhold alligevel aflæses i de ældste stednavnetyper, og ved vi, hvornår en ændring er sket, kan den fungere som et dateringskriterium. Dog gør sproglige dateringsmetoder os ikke i stand til præcist at fastsætte, hvornår et stednavn er dannet. Alt man kan sige er, at et stednavn er dannet før eller efter et bestemt dateringstræk. En sproglig datering af et stednavn vil altid være relativ.

Stednavne på -ing(e)

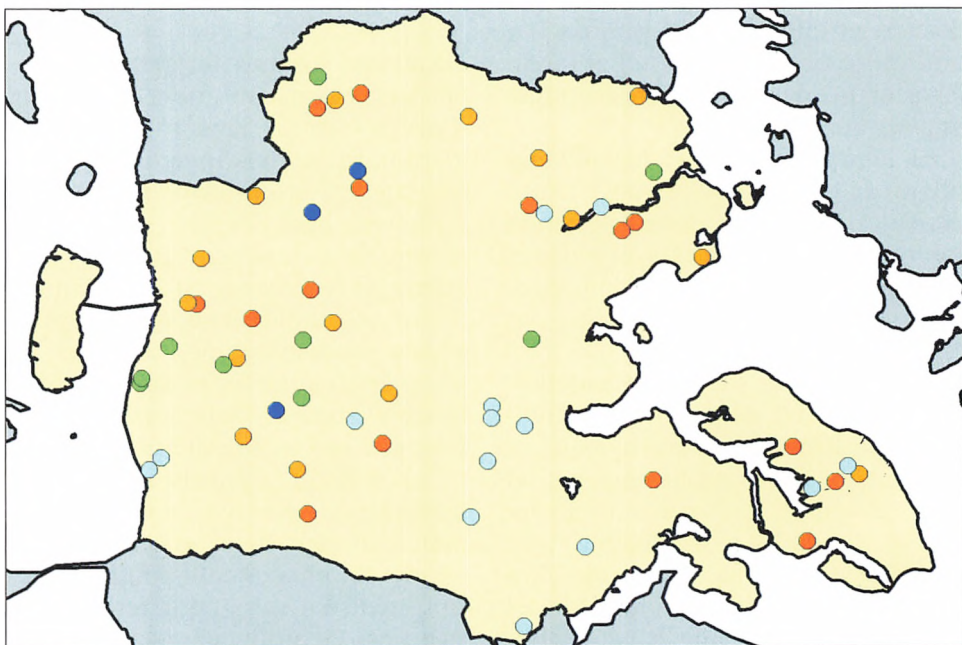
En meget gennemgribende lydændring, den såkaldte *i-omlyd*, slår igennem inden ca. år 500. I *i-omlyden* ændres de trykstærke vokaler *a*, *o*, *u* og *e* under indflydelse af et *i* eller *j* i efterfølgende stavelse til henholdsvis *æ/e*, *ø*, *y* og *i*, som eksempelvis i det fællesgermanske ord **dōmjan* 'at dømme' der har formen *dømme* i nutidens dansk.

Denne datering gør os i stand til at placere dannelsen for flere af de sønderjyske stednavne til de ældste århundreder i vores tidsregning, så som *Gesing*, Tønder (1305 *Gesing*, gl. **gas* 'kløft, gab'), *Hynding*, Aabenraa (1470 Hønning, dyrebetegnelsen hund), *Jejsing*, Tønder (1272 *Exing*, af plantebetegnelsen aks), *Stevning*, Sønderborg (1483 *Steuning*, stavn 'frespring'), og i det

forvanskede *Sønder Hygum*, Vejen (1235 *Hygyngh*, gl. *hūka* 'noget bøjet'). Stednavnetypen dækker i og for sig over flere lydligt og grammatisk varianter, hvoraf nogle tager *i-omlyd* og andre ikke gør, som f.eks. *Lunding*, Haderslev (1643 *Lundingh*, af *lund* 'lille skov'). Dannelser på *-ing(e)* får en stedbetegnende betydning, som kan gengives med 'stedet med -', der hvor der er '-', osv. De ord der indgår i en *-ing(e)*-afledning, er oftest topografiske, eller er ord for flora eller fauna.

Navne på *-ing(e)* er at finde i hele det germansktalende område, jf. f.eks. *Tübingen* i Tyskland, *Groningen* i Holland og *Hastings* i England, og navnetypen er uden tvivl et af vores ældste. *-ing(e)* antages at være aktiv fra omkring år 0 til ca. 750. I det sønderjyske (se figur 1, røde cirkler) er

Figur 1. Stednavnetypernes udbredelse i jernalderen.

navnetyper spredt over landet, dog med koncentrationer omkring Haderslev Fjord, Als og til dels også i Tønder Kommune.

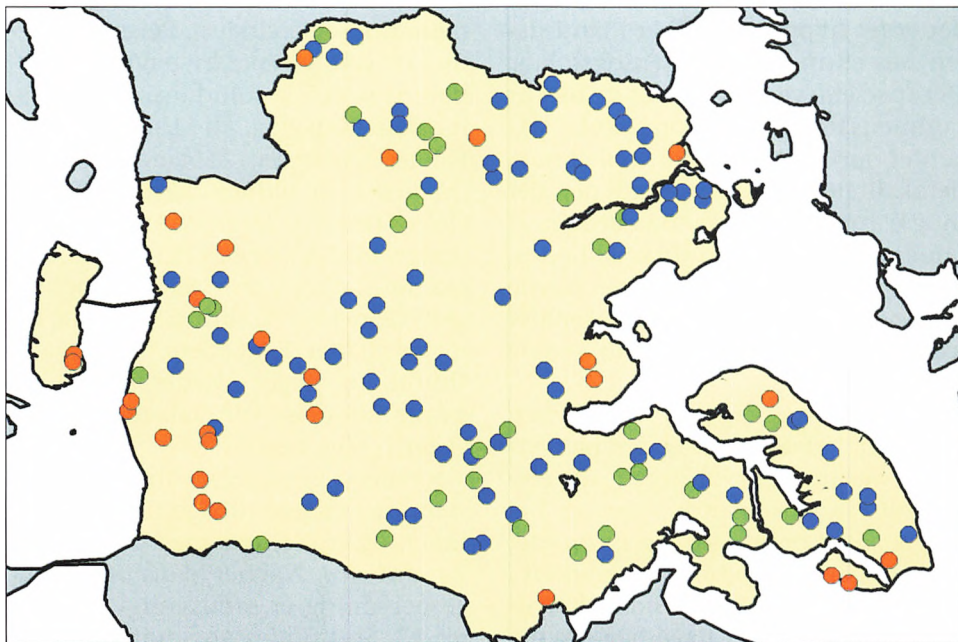
Stednavne på -um

Nutidige navne på -um kan generelt føres tilbage til to vidt forskellige oprindelser. Enten kan det være en gammel flertalsendelse i dativ med formen -um, eller også kan det være en reduceret form af elementet *hēm*, det samme som nudansk hjem. De oprindelige -um navne beskriver altid den lokalitet ved, på eller i hvilken de er placeret. Navne på *hēm* refererer derimod til, at der på stedet har bosat sig nogen - dog uden at præcisere typen af bosættelse nærmere, end at nogen har gjort stedet til deres hjem. Det kan ofte være svært at afgøre hvilken af de to mulige oprindelser,

der ligger til grund for et stednavn, men navne som *Arnum* (1355 Arnum) og *Gram* (1231 Graam), begge i Haderslev, samt *Ellum* (1231 Ellæmsysæl) i Tønder, antager man er sammensætninger på *hēm* med hhv. ordene ørn, grå og glda. elmæ 'elmebevoksning'. Navne på *hem* finder vi i hovedsagen i den vestlige del af Sønderjylland (se figur 1, grønne cirkler), hvilket hænger sammen med, at navnetyper især er almindelig i det vest- og nørrejyske. Ellers kendes *hēm* fra hele det germanske område og dateres normalt til tidsrummet 300-800 e. kr.

Når *hēm* er så svært at skille fra dativ flertal -um, skyldes det, at *hēm* tidligt er blevet svækket til -um. De sønderjyske dativ flertal-navne på -um finder vi i hovedsagen i Tønder Kommune (se figur 1, blå cirkler). Som

Figur 2. Stednavnetypernes udbredelse i vikingetiden.

nævnt, angiver dativ flertal-navnene en beliggenhed på eller ved noget, f.eks. en forhøjning gl. balgh 'bælg, forhøjning' som i *Ballum* (1214 Balghum) og *Forballum* (1291 Forbalgum), et vanddrag, gl. løgh 'vanddrag' som *Nørre* og *Øster Løgum* (1190-97 Løgum, 1359 Øster Løgum). Af og til indgår også menneskets værk, huse og lignende, f.eks. *Husum-Ballum* (1484 Huszem, hus 'beboelse') og *Vollum* (1479 Wolom, gl. *hwalm 'høstak').

Stednavne på *-um* har en meget lang produktivtetsperiode, fra de første århundreder i vor tidsregning til ca. 1200-1250 i Jylland, hvor dativ går ud af brug.

Stednavne på *-lev* og *-sted*

De ældste stednavnetyper på *-ing* og *-um*, og til dels også *hēm*, synes især at beskrive naturforhold og ressourcer - som om man ser sig som del af naturen. Med navne på *-lev* og *-sted*, der er ret hyppige også her i landsdelen, ses et andet navngivningsfokus. Det specielle ved disse er, at de ofte er sammensat med personnavne, sikkert et oprindeligt ejerforhold af navnelokaliteten. De personnavne, der indgår i navne på *-lev* og *-sted*, er af (alderdommelig) nordisk karakter, hvorfor man normalt daterer navne på *-lev* til den germanske jernalder (ca. 200-800) og *-sted* til lidt senere (ca. 300-800).

Den ældste af disse er navnetypen *lev* og er i flere henseender bemærkelsesværdig. Betydningen af elementet *lev* er omstridt, men er beslægtet med ordet *levn*, og indholdet synes at være 'hvad der er efterladt', eventuelt 'arvegods'. At sidste betydning muligheden kan ligge bag navne-

leddet sandsynliggøres ved, at omkring 90% af alle danske stednavne på *-lev* indeholder et personnavn og er den ældste af de danske stednavnetyper, hvis beskriverled næsten udelukkende består af personnavne. Det kunne være fristende at tolke typen som et af de tidligste udslag af privat ejendomsret i Danmark. I så fald står de i kontrast til de samtidige navne på *hēm* (se ovenfor), hvis manglende brug af personnavne i navngivningen i stedet kunne give indtrykket af et brugskollektiv - men det er nok for langt at trække den.

Navne på *-lev* har en besynderlig udbredelse - de er begrænset til Danmark og Skånelandene. En beslægtet gruppe navne findes også i Harzen og Thüringen i Tyskland, men ellers mangler typen helt i resten af det germanske sprogområde. I det sønderjyske klynger *lev*-navnene sig sammen i den sydøstlige del, i særdeleshed mellem Aabenraa og Tinglev (se figur 1, lyseblå cirkler). Personnavnene i de sønderjyske *lev*-navne er vanlige urnordiske/olddanske mandsnavne som gl. Alf (*Alslev*, Tønder), Baldær (*Bolderslev*, Aabenraa), Hathar (*Haderslev*) og Øthæn (*Nørre* og *Sønder Ønlev*, Tønder). Interessant nok synes beskriverleddet i *Emmerlev* (1292 Æmmærløf, Tønder) at indeholde indbyggerbetegnelsen *imbri 'person fra Femern' eller et deraf afledt personnavn *Imbri, og peger således sikkert på gamle handels- venskabsrelationer i Østersø-regionen.

Navnetypen *sted* går tilbage til gl. *stath* og længere tilbage til urnordisk *stadir*, og er identisk med det nudanske ord *sted*. Navnetypens oprindelige betydning er sandsynligvis 'areal, plads'. *Sted* findes anvendt både om

oprindelige naturnavne og om oprindelige bebyggelsesnavne. I sidstnævnte tilfælde synes betydningen 'plads for bebyggelse' at være den mest nærliggende. Flertallet af beskrivelserne for denne navnetype beskriver enten lokaliteten ud fra kulturforhold, flora og fauna, jordbund og terræn, eller er i ca. halvdelen af tilfældene sammensat med et personnavn, f.eks. glda. Sighmar og Thrūgot, i *Simmersted* (1200-tallet Simerstat, Haderslev) og *Travsted* (1481 Trowsteth, Tønder). Navnetypen er almindelig over hele det nordiske og germanske sprogområde. I det sønderjyske er den vestlige og nordlige distribution nærmest komplementerende lev-lokaliteterne (se figur 1, orange cirkler). I enkelte tilfælde kan et navn på *-sted* gå tilbage til glda. *stath* 'landingsplads', som i *Kobbersted*, Kolding, der er sammensat med et indlånt ord for købmand: *kōpare - placeringen ved Hejlsminde har været et godt landingssted for rejsende handlende og kræmmere.

Stednavnetyper fra vikingetid og middelalder

En grundliggende ændring i bebyggelsesstrukturen opstod lige før vikingetidens begyndelse. De ovenfor omtalte navnetyper ophører med at være aktive, og de nye: *by*, *torp* og senere *bøl* dukker frem. Kun *-um* vedbliver med at være produktiv herefter. Grunden til at man kan datere *by* og *torp* til denne periode er, at disse også findes i vikingekolonierne i England, Danelagen. De danske bosættere tog ikke alene deres kultur og sprog med sig, men også deres stednavnetyper - nemlig *by* og *torp*, men ikke *-inge*, *hēm*, *lev* eller *sted*.

Stednavne på *-by*

En af vikingetidens populære navnetyper i England er *by*. Faktisk er der flere navne på *-by* i England, end der er i Danmark. Navne på *-by* er langt fra altid vikingetidsnavne, og mange er også dannet i senere tid. Grundbetydningen er 'bebyggelse, landsby'.

De danske navne på *-by* er oftest sammensat med ord for beliggenhed, topografi, flora og fauna eller menneskeskabte ting. Nogle navne på *-by* indeholder også erhvervsbetegnelser, men beskrives med personnavne findes stort set ikke i landet.

Navnetypen er ret udbredt over landsdelen med nogen koncentration i Tønder (se figur 2, røde cirkler). De fleste eksempler angiver relativ beliggenhed: *Østerby*, *Nørby* og *Me(j)lby* af glda. mæthal 'midterst'. Ellers beskrives bevoksning som ris i *Rejsby'erne* i Tønder o.l.

Torp-navne

Den stærkest repræsenterede navnetype i Sønderjylland er *torp* med over 80 eksempler, og grundbetydningen synes at være 'udflyttet bebyggelse' og afspejler dermed datidens behov for ekspansion. I Sønderjylland er navnetypen af højere status end i resten af landet. Bl.a. er her flere sognavne på *-torp* end i andre dele af landet, hvorfor betydningen her måske ligefrem har været 'landsby' (se figur 2, blå cirkler). *Torp* udvikler sig normalt til *-trup* (f.eks. *Maugstrup*), *-drup* (f.eks. *Bjærndrup*), eller *-rup* (f.eks. *Starup*). Hvis usammensat, er den sønderjyske udvikling *Terp* eller *Tor(u)p*. Navnetypen er meget talrig, med omkring 10.000 *torp*-navne i Skandinavien, især i Danmark og Sverige, og derudover i hundredvis i

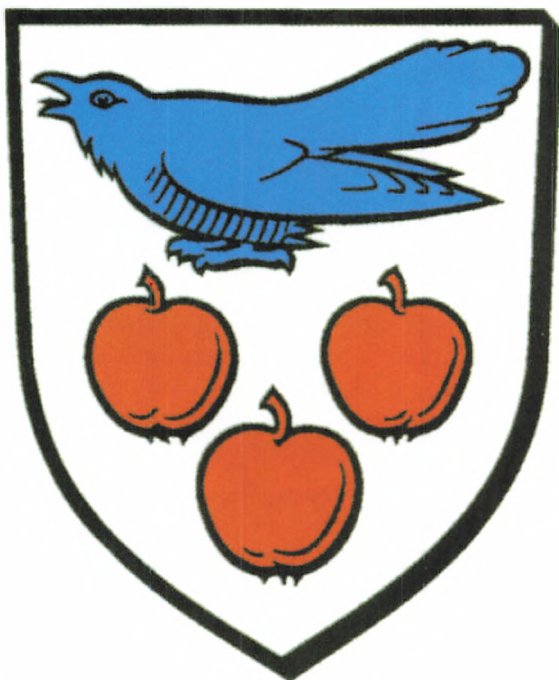
Danelagen. Ordhistorisk er navnetypen af fællesgermansk oprindelse og beslægtet med tysk *dorf*.

På dansk område er knap halvdelen sammensat med et personnavn. Nogle er kristne personnavne (f.eks. Magnus i *Maugstrup*, Haderslev, 1373 Magstorp), andre er af tysk og frisisk oprindelse (f.eks. Hokke i *Hokkerup*, Aabenraa, 1500 Hokkerup). Disse må tilhøre et yngre lag af navnetypen, hvorimod *torp*-navne med oprindeligt nordiske navne kan være dannet i vikingetiden. Generelt synes personnavnene i de sønderjyske *torp*-navne at være af ret alderdommelig karakter, hvilket bl.a. ses i det hyppige *Bjerndrup* (Tønder, Haderslev og Kolding), der er sammensat med den gamle genitive bøjningsform af mandsnavnet Bjørn, gl. Biarnar- og ikke den senere Bjørns-.

Derudover henviser beskriverledene i navnetypen ofte til den navnebærende lokalitets beliggenhed ved en anden lokalitet som *Arn(å)* i Arndrup, Tønder (1266 Arndrup), eller en slette, gl. wall, som i *Vollerup*, Sønderborg (1483 Woldorpp). Derudover kan lokalitetens flora og fauna beskrives, såsom det er tilfældet med *Korup*, Aabenraa (1369 Quorup) og *Hinderup*, Aabenraa (1535 Hinderup), hvor beskriverleddet er henholdsvis *ko* og *hind* 'hunjort'.

Stednavne på -bøl

Dette stednavneelement går tilbage til et gl. *bøli* som på grund af særjyske lydudviklinger i Sønderjylland har formen *bøl*. I det østlige Danmark er den gængse form *bølle*. Der er omkring 200 bebyggelser på *-bøl(le)* her i landet, der ofte er sam-

Det er ikke uden grund, at den nu nedlagte Sydals Kommune i 1980 valgte æbler som en del af sit kommunevåben. Æblerne blev hentet fra stednavnet Lysabild, som netop indeholder ordet 'abild' (æbletræ). Et element af navnet Lysabild, opstået af lokale forhold, blev således i en periode symbol for en højere administrativ enhed.

Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

mensat med personnavne. Personnavnestoffet minder på mange måder om *torp*-navnenes. Bl.a. indgår både kristne og nordiske personnavne i *bøl*-navne, som f.eks. det kristne Peder i *Perbøl*, Tønder (1437 Perbul) og det nordiske Thörkell i *Terkelsbøl*, Aabenraa (1421 Torkelbu, 1428 Terkelsbul). Navnet *Oksbøl*, Haderslev (1429 Owsbyll) indeholder derimod glda. *uxi* 'okse', hvilket fortæller os, at der må have været holdt okser eller kvæg på stedet tidligere.

De danske *bøl*-navne har en klar sydlig distribution med koncentrationen i det sydlige Jylland, fra grænsen til Skjern Å. I det sønderjyske findes de fleste *bøl*-navne i Sønderborg og Aabenraa (se figur 2, grønne cirkler), med enkelte fortætninger mere nordligt og ved Skærbæk.

Afsluttende bemærkninger

Mennesket drages af det mystiske. I det mystiske kan vi spinde vores eget net af forestillinger og historier og ikke mindst selv finde sandheden i dem. Stednavne kan også virke mystiske, især hvis de med det blotte øje er dunkle og uigennemskuelige. Det er, som om de holder på en hemmelighed for os; derfor må de indeholde noget yderst værdifuldt. Jeg har i de

ovenstående afsnit søgt at afkode, ja fravriste, betydningen af nogle af landsdelens ældste stednavne. Og nu sidder læseren måske tilbage med en lidt tom følelse: "Var dette virkelig hemmeligheden?". Af forventningerne om guld og grønne skove, om fortællinger om fordums slag og heltemod, kan jeg allerhøjest påvise de grønne skove. Stednavnestoffet fortæller ikke om storhed, det fortæller i stedet om det jordnære, det dagligdags. Det er det, der umiddelbart kan virke skuffende. Men dog er stednavneforskning på ingen måder nyttesløs. Stednavne er nemlig en uvurderlig kilde til studiet af vores historie, kultur og sprog, og dette lille udsnit viser, at stednavne kan være et vigtigt kildemateriale til studiet af vores fortid, både her i landsdelen og i Danmark generelt. Har du lyst til at læse mere om stednavne, så kan disse bøger anbefales:

- Hald, K., *Vore stednavne*, København 1965.
 Jørgensen, B., *Danske stednavne*, København 2008.
Danmarks stednavne, bind 1-25 (for Sønderjylland bind 3-7), København 1922-2006. ■

Hollingsted

Af Jens Bruun

Mange forskningselementer indgår i pensioneret kontorchef Jens Bruuns overvejelser omkring handels- og transportforholdene til og fra vikingetidens Hollingsted.

I CA. 100 ÅR har det været en fast antagelse i dansk historieforskning, at der i vikingetiden og middelalderen gik en transportvej fra Hollingsted på vestkysten af Slesvig/Sønderjylland til Hedeby/Slesvig. Denne antagelse har næsten taget form af et dogme, da der ikke har været nogle beviser herfor.

I den seneste samlede Danmarks Historie - Gyldendal og Politikens Danmarks Historie (1989) bind 3, konkluderer bindets forfatter Peter Sawyer - som den første - at der ikke er beviser for, at der var en landforbindelse mellem Hollingsted og Hedeby i vikingetiden (side 68). Dette gentages i 2. udgave fra 2002.

Herbert Jankuhn (daværende leder af Hedebyudgravningerne) undersøgte i 1930'erne, om der var spor i Hollingsted efter aktiviteter, og fandt også nogle - dels fra vikingetiden, dels fra tidlig middelalder, men da en del af det fundne materiale kunne stamme fra opmudring af Trene, lagde man det tilsyneladende ikke til grund for nogle slutninger om transport, og man har heller ikke fortsat undersøgelserne før i 1989.

Her fremlagde tyske forskere tilknyttet Hedeby/Slesvig-udgravningerne nogle resultater af en forunder-

søgelse ved Hollingsted, som blev fulgt op af to udgravninger i 1995 og 1996. Resultatet udsendtes i 2002. Baseret på de arkæologiske fund konkluderedes, at der med stor sandsynlighed har været en anløbsplads ved Hollingsted i 800-900-tallet. Det oplyses, at der ikke har kunnet konstateres aktiviteter i 1000-tallet, medens der på ny var aktiviteter i 1100-1200-tallet. Dette sidste fastslås med større sikkerhed end for vikingetiden.

Her burde man så være tilfreds, men man kunne videre stille spørgsmålet: Hvordan kom varerne fra Hollingsted til Hedeby/Slesvig og omvendt? Hvilke varer transporteredes? Hvorfor standsede trafikken? I drøftelsen af disse spørgsmål vil indgå forskning vedr. vogne i oldtiden (Per Ole Schovsbos disputats fra 1987 og senere forskning vedr. vogne fra middelalderen) og lastskibe (Anton Englerets disputats fra 2000). Endvidere vil geografiske forhold vedr. Limfjordens lukning indgå. Endelig indgår frisernes saltproduktion også i overvejelserne.

Vogne

Schovsbo konkluderer i sine undersøgelser, at en vogn i vikingetiden kunne bære ca. 500 kg, og at den senere i middelalderen kunne bære 1000 kg. Vognenes trækraft kunne være såvel okser som heste. Analyser af Domesday-bøgerne af trækraften ved landbruget i England viser, at man i 1000- og 1100-tallet næsten

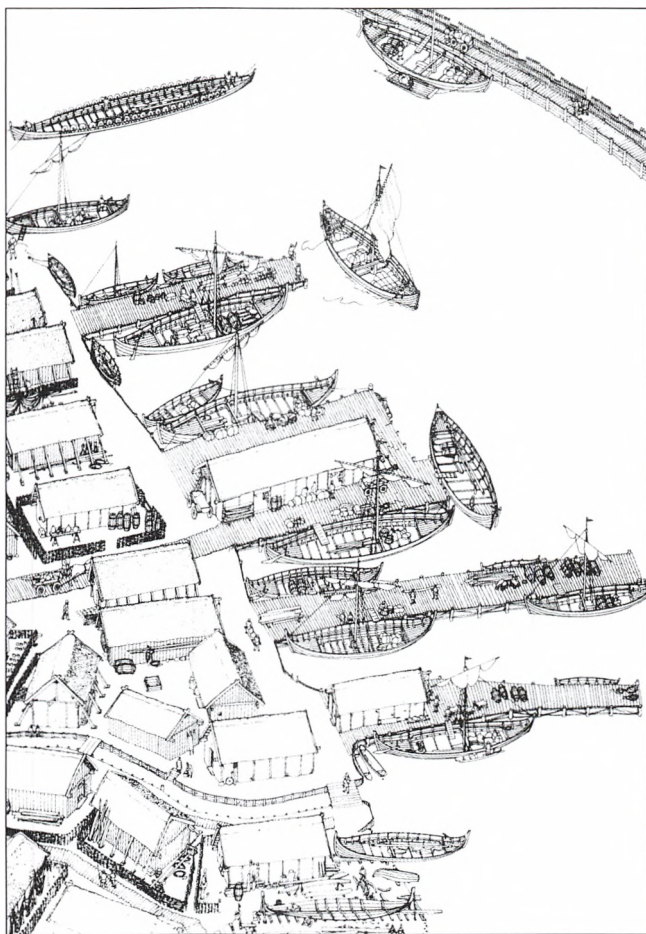
udelukkende brugte okser som trækdyr, når det drejede sig om tunge laster. Vi kan derfor med god sikkerhed antage, at dette også var gældende i Danmark på denne tid.

Afstanden mellem Slien og Hollingsted er ca. 15 km. Schovsbo angiver hastigheden for vogne forspændt heste til 6-7 km/t. dog uden last. Rejsetiden til Slien for et hestetrukket vognlæs vil i så fald være 2-3 timer. Vognen kunne altså returnere samme dag. Med okser vil det gå noget langsommere - formentlig en dag i hver retning. Jeg mener, der har været

brugt okser. Yderligere argumenter herfor fremkommer nedenfor.

Peter Sawyer konkluderer, at der ingen vej er mellem Hollingsted og Hedeby. Her må man imidlertid inddrage Dannevirke. I sit seneste værk fra 2004 om Dannevirke-komplekset oplyser Hellmuth Andersen om Krumvolden, at der er "... en terrasse på voldbagsiden, så man bekvemt kunne passere i det våde terræn". Krumvolden er den del af det samlede Dannevirke, der går fra Trene igennem de fugtige arealer (som Rheide Å løber igennem, til den møder Trene ved

Rekonstruktion af havnen i Hedeby som den kan have set ud i 900-tallet. I de våde områder ned mod havnen stod regulære huse i stedet for de nedgravede grubehuse, der ellers dominerede byen, og foran dem skød skibsbroen sig ud i havnen.

Tegning: Jan Reinhard.

Hollingsted), til Krumvolden slutter sig til Hovedvolden.

Hellmuth Andersen skriver intet om en vej langs med Hovedvolden, men en sådan må der have været, dels da volden blev bygget, dels når den var bemanded.

Der skulle i begge tilfælde føres forsyninger frem til mandskabet på volden. Disse forsyninger lå med stor sandsynlighed i de skibe, som havde transporteret det samme mandskab til Hedeby/Slesvig. De fra middelalderen kendte regler om ledingsflåden fastsatte, at hver mand havde sin egen proviant med, svarende til 16 ugers forsyning. Uanset vi ikke kan vide noget om provianteringen i tid-

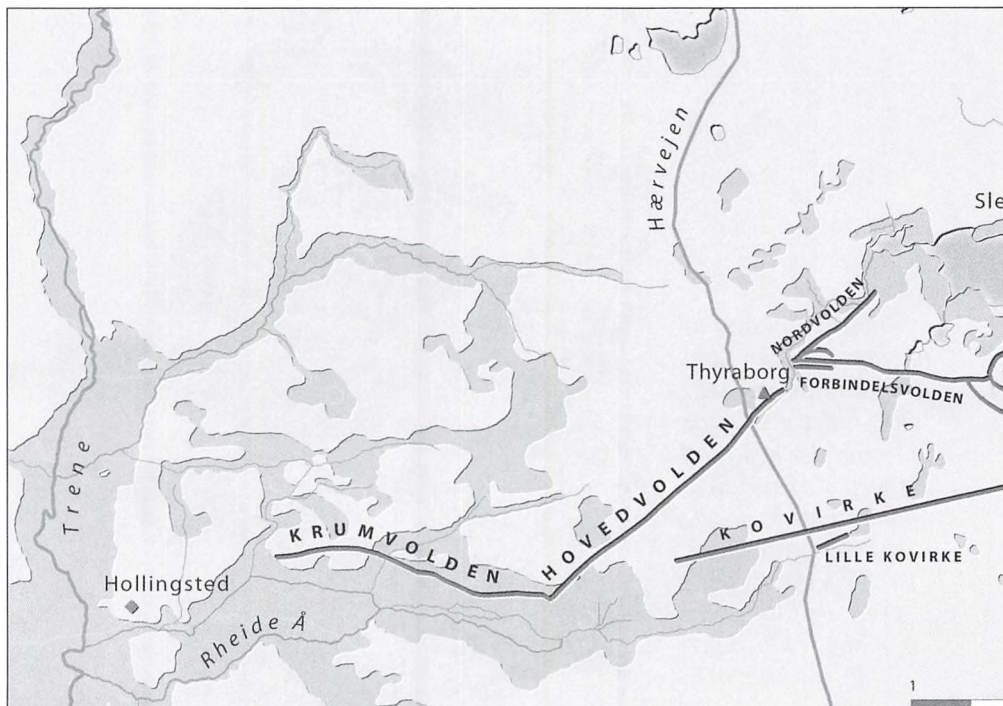
ligere tid, kan vi antage, at det var betydelige mængder. Denne proviant lå med stor sandsynlighed på de skibe, man var kommet sejrende i, og den skulle derfor transporteres op til det mandskab, som arbejdede eller holdt vagt på volden.

Som det mange hundrede år senere skete med kongevejene, kan man tænke sig, at den (formodede) vej bag Dannevirke blev benyttet af de lokale, når volden var ubemanded - hvilket den jo var det meste af tiden.

Skibe

De mange fund af skibe fra vikingetiden, der er gjort i de sidste 60 år, har givet et mere nuanceret billede af ti-

Kort over området mellem Hollingsted og Hedeby/Slesvig med voldanlæggene, som ikke kun fungerede som militært forsvarsværn men tillige dannede et basissystem for varetransport.

dens skibstransport. Fundene af skibe af Skuldelev 1-typen har inspireret til den disputats af Anton Englert, der er nævnt ovenfor.

Englert gør gældende, at fremkomsten af denne type skibe med deres større lastkapacitet og mindre besætning, må skyldes, at søtransport er blevet mere sikkert - at en centralmagt sikrer, at der ikke sker sørøveri. Dateringen af de fundne skibe viser, at de blev bygget fra omkring år 1000 og fremefter med Äskekärskibet som det ældste. Denne periode begynder samtidig med, at Hedeby taber sin betydning. Disse skibe kunne laste fra 20-25 tons og op til 50 tons.

Den type skibe, der blev anvendt forud, kan sammenlignes med Skuldelev 3, (selv om det er bygget lidt senere end Skuldelev 1) eller med Gok-

stadskibet fra ca. 820. Førstnævnte lastede 4-5 tons.

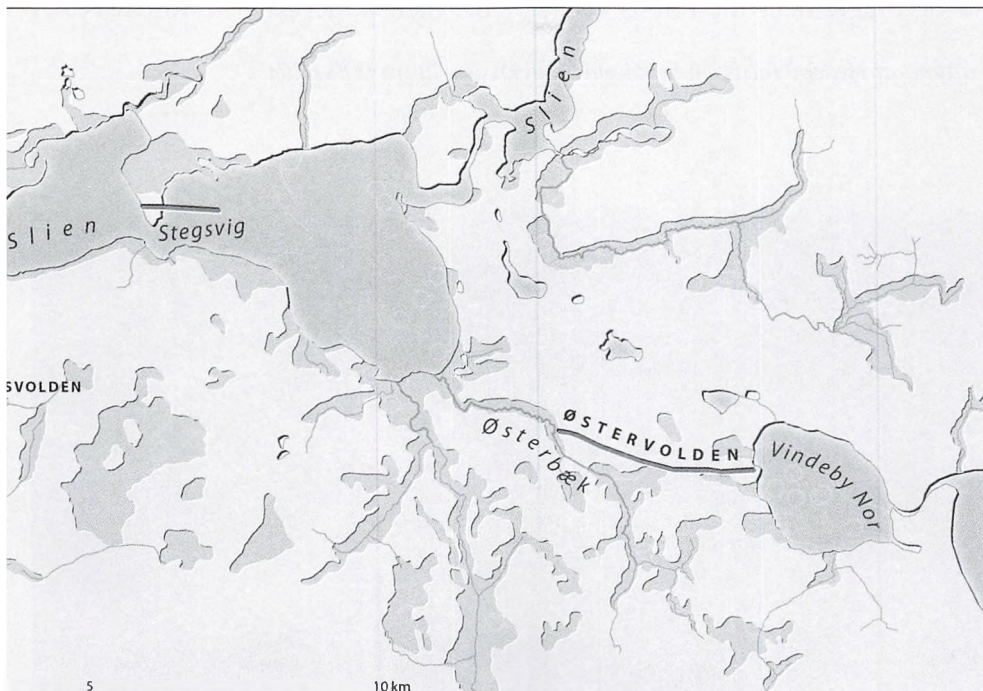
Betydningen af denne ændring af hovedtype inden for skibstransport vender jeg også tilbage til.

Geografi

Efter de seneste undersøgelser har Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelser konstateret, at Limfjorden var åben ud mod Vesterhavet i perioden 700-1100. Her ses bort fra den mulige kanal gennem Hanherred, Sløj-kanalen, da der er usikkerhed om, hvornår den lukkede til.

Handel og varer

Hedeby: Fra vest: Frisisk klæde, kværnsten (af basalt fra Eifel-området), salt (sandsynligvis), tønder (med vin?), keramik.

Mod vest: Pelsværk, hvalroshud (til tovværk), rav, honning og voks.

De typer varer, som kom til Hedeby gennem Slien og forlod byen samme vej, er ikke medtaget her.

Slesvig: I det store hele som Hedeby, suppleret med fra vest bly, tufsten (til bygning af kirker), klæde (fra Flandern og England) og keramik og fra øst med nogle få døbefonte (fra Gotland).

Hedeby/Slesvig

Hedeby grundlægges efter traditionen af Godfred i 808, hvilket næsten stemmer med den dendrokronologiske datering af fundne trærester.

En række af de genstande, der er fundet i Hedeby/Slesvig, peger helt klart på handel fra vest (se ovenfor).

Hvem der bragte disse varer til Hedeby, og hvem der købte de andre varer og bragte dem mod vest, ved vi

ikke, men at friserne har været med, er et godt gæt. Dels nævnes friserne blandt de folk, som bor i Hedeby (og senere Slesvig), dels er de kendt for at være handelsfolket i Vesteuropas tidlige middelalder. Med 'frisere' menes de folk, som boede i Nordtyskland og Nederlandenes nordøstlige del.

Salt er en af de varetyper, som ikke kan spores. For Slesvigs vedkommende nævnes det i byretten, men kan man ikke regne med, at Hedeby også solgte salt? Slesvigs salt var frisersalt. I Vestslesvig på gysten er der fundet rester af frisernes saltproduktion, som iflg. Werner Prange foregik fra 1100-tallet og frem.

Werner Prange har beregnet saltproduktionen på fastlandet i 200 år til 20.000 tons svarende til et gennemsnit på 100 tons pr. år, men den forøges til 60.000 tons, hvis man regner med, at der på de nordfrisiske øer

Luftfoto af Hedeby med den bevoksede halvkredsvold fra 900-tallet.

blev produceret yderligere 40.000 tons i den samme periode.

Frisernes saltudvindingsmetode er gammel. Den menes beskrevet af Plinius i hans naturhistorie (o. 60 e.kr.) og vedrører Bataviaerne dvs. et folk i det nuværende Holland. Friserne indvandrede til Vestslesvig i to bølger. Øerne blev befolket i 500-årene; fastlandet omkring år 1000. Det må derfor antages som overordentligt sandsynligt, at friserne på øerne (i middelalderen kaldet Utland, hvor man havde frisisk ret) i vikingetiden brændte salt, og at dette salt blev solgt i Hedeby. Går man ud fra tallene i forrige afsnit, har de produceret ca. 200 tons pr. år i gennemsnit.

Med udgangspunkt i Schovsbos forskning kan det antages, at datidens vogne kunne bære 500 kg. svarende til 400 vognlæs for en sæsons produktion på 200 tons. Det er nærliggende at antage, at friserne sejlede saltet op af Ejderen og Trene, til de nåede det punkt, hvor man var tættest på Hedeby: Hollingsted. Da okserne var langsomme, bliver kravet 800 vognlæs/dage. Med 10 vogne (skøn) til rådighed er saltet transporteret over på 80 dage.

Friserne har formodentlig selv måttet sørge for vogne og trækdyr, da området endnu kun var tyndt befolket. Oksen er det dyr, der bedst svarer til det frisiske landbrugs muligheder: Kvægbrug og ingen korndyrkning; dyrkning af havre er nødvendig, hvis man vil have heste som trækdyr.

Man må derfor forestille sig et tog af vogne fra Hollingsted til Hedeby med salt. Ikke mange, men nok til, at der herved blev etableret en transportmulighed fra Hedeby til Hollingsted. De varer, som skulle mod vest,

fyldte ikke meget i de vogne, der skulle tilbage efter mere salt.

Sawyer mener ikke, det er sandsynligt, at der lå skibe i Hollingsted og ventede på fragt fra Hedeby/Slesvig. Hertil må indvendes, at der er beskrivelser fra middelalderen af, at man sejlede på chance og ventede en rum tid på, at der skulle vise sig fragt. Forfatteren antager derfor, at dette også gælder for vikingetiden.

Man har rejst det spørgsmål, hvorfor man ikke gik gennem Limfjorden? Dette, mener Peter Sawyer også, har været tilfældet. Han nævner især basaltmøllesten og vin. Denne forfatter vil påpege, at møllestenene var beregnet til håndmøller og derfor nok ikke var større, end de kunne ligge på en vogn, hvorved transport via Hollingsted var mulig, men vintønderne vejede for meget.

De fundne tønder var 2,50 m lange og 0,8 m i diameter. Sættes vins vægtfylde lig med vands (=1) får man, at tøndens indhold vil komme op på 1,25 tons - altså mere end hvad datidens vogne kunne klare. Da tønderne er fundet i Hedeby som brøndforinger, er der ingen tvivl om, at der kom vintønder til Hedeby. De må derfor være transporteret via Limfjorden.

Indeholdt tønderne noget andet, f.eks. keramik nedlagt i halm, kunne de være kommet via Hollingsted. Tønder blev i datiden også brugt som emballage.

Senere, da skibene blev større, og det ville tage lang tid at flytte 20-25 tons fragt pr. vogn til Hedeby, var det mere praktisk at sejle nord på og ind gennem Limfjorden. Hedeby's nedgang falder sammen med, at de store fragtskibe viser sig.

Samtidigt eller lidt tidligere opstår

Sebbersund, Aalborg og Aarhus. Handelen kunne derfor nu ske direkte til lokale købmænd her, når de store handelsskibe passerede disse handelspladser på vej til Østersøen.

Hedeby afløser

Slesvig begyndte sin opblomstring omtrent på den tid, da Limfjorden lukkede sig ved sit vestlige indløb. Endnu i 1085 var der åbent (må man gå ud fra), når Knud samlede sin flåde der forud for sit planlagte togt til England, men kort tid efter lukkede den sig.

Dette stemmer med, at de tyske udgravninger i Slesvig og Hollingsted viser anlæg af skibsbroer omkring år 1100. Samtidigt øgede friserne saltproduktionen. Nu blev der også brændt salt på fastlandet, og Slesvig var parat til at aftage det. Frisisk salt er godt, når man ikke har andet.

Men i slutningen af 1100-årene viste Lübeck sig som en hård konkurrent. I begyndelsen var det nok ikke noget, som bekymrede slesvigerne, men da lübeckerne kunne sælge det bedre salt fra Lüneburg, som også kunne leveres i større mængder, måtte de se sig slået, specielt da den store aftager, Skanørmarkedet med dets sild, krævede salt af bedste kvalitet. Selv om landruten fra Lüneburg til Lübeck var længere end ruten fra Slesvig til Hollingsted, var den sikrere. De lokale herskere forstod bedre end de danske konger og slesvigske hertuger betydningen af, at handelen ikke blev forstyrret.

Friserne brændte salt om vinteren og solgte deres salt, når sommeren kom. Men når de maks. 300 tons var transporteret til Slesvig, havde de andet at lave. Dvs. at vognruten lå stil-

le. Tidsrummet, i hvilket købmændene i Slesvig kunne komme over til Hollingsted med fragt, har derfor nok været kort. (Middelalderen: 300 tons i vogne a 1 ton. Vognene trækkes af okser. En dag hver vej svarende til 600 vogndage. Hertil kommer ekstra dage, hvis anden fragt skal fra Hollingsted til Slesvig, eller vognen skal vente på fragt i Slesvig. Anvendes f.eks. 10 vogne, kan saltet transporteres over på 60 vogndage).

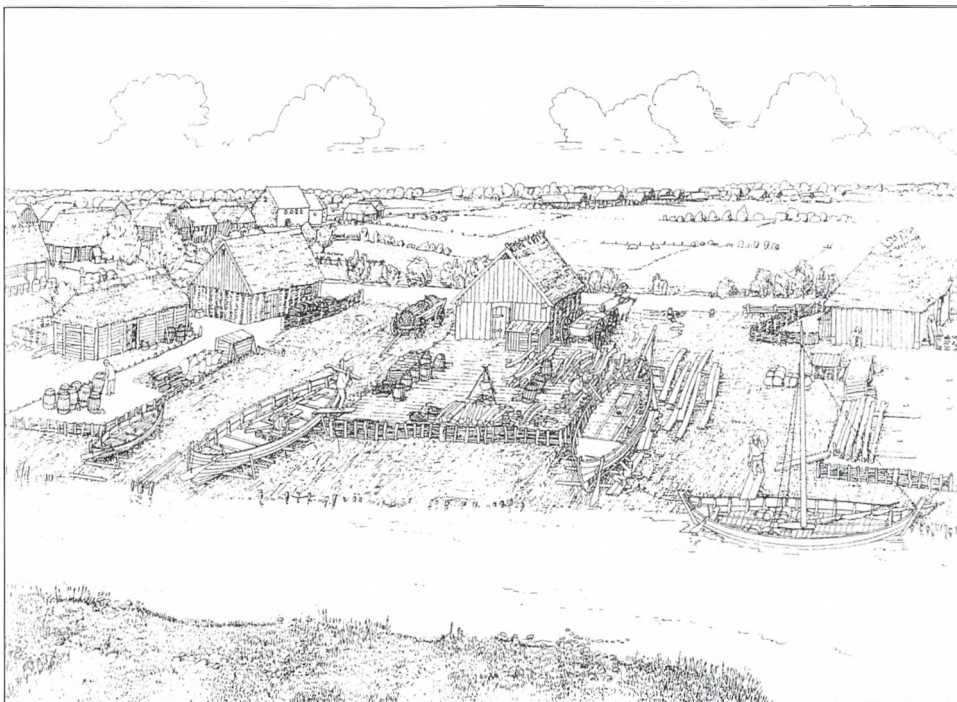
Ilden under Lüneburgs saltkedler brændte konstant, og der var derfor konstant salttransport over land til Lübeck og tomme vogne, som kunne tage last med retur. Derfor blev der en større kapacitet for godstransport end via Slesvig.

Friserne klarede sig alligevel. Salget af salt til Ribe var betydeligt og gav kongen gode indtægter.

Sammenfatning

Der blev solgt salt i Slesvig by i middelalderen. Friserne er nævnt i byretten som nogle, der kom med salt. Friserne bragte saltet fra områdets vestkyst til Slesvig. Der blev derved skabt et basistransportsystem, som kunne anvendes af andre. Om de samme forhold var til stede i Hedeby's tid, kan diskuteres. Her er påvist en række forhold, som gør det sandsynligt, at salttransport har fundet sted, og der derfor også i vikingetiden var et basistransportsystem med salt, som andre kunne anvende. Samtidig er der også peget på en række forhold (skibe og geografi), som kan have ført til Hedeby's ophør og Slesvigs senere opblomstring. Det må indrømmes, at en række forhold vedr. Hedeby bygger på indicier. Tiden må vise, om disse kan udbygges eller viser sig ikke at

Tegning: H. Kühn, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

Rekonstruktion af bebyggelsen og havnen i Hollingsted som den kan have set ud i 1100-tallet. Fund fra nyere udgravninger vidner om reparation af mange skibe.

holde - men det er vel, hvad historieforskning egentlig går ud på. ■

Litteratur

Englert, Anton: *Large Cargo Vessels in Danish Waters AD 1000-1250*. Disputats, Kiel 2000.

Schovsbo, Per Ole: *Oldtidens vogne i Norden: Arkæologiske undersøgelser af mose- og jordfundne vogndelev af træ fra neolitikum til ældre middelalder*. Bangs-

bomuseet 1987 samt Skalk 1999:6, side 13 - vedr. middelaldervogne.

Brandt, Klaus: *Wikingerzeitliche und mittelalterliche Besiedlung am Ufer der Treene bei Hollingstedt (Kr. Schleswig-Flensburg): Ein Flußhafen im Küstengebiet der Nordsee. I: Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa*. Neumünster 2002.

Prange, Werner: *Ribersalt. I: Skalk 1982:2, side 28-30.*

Udskiftningen i Varnæs

Af Carsten Porskrog Rasmussen

Dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen har undersøgt baggrunden for og resultatet af den meget konsekvente udskiftning, der blev gennemført i Varnæs i 1711.

I 1763 SKREV PRÆSTEN Johan Arndt Dyssel i sin bog 'Indenlands Reise': "Jeg kom til Varnis, et stort kirkesogn, der for hen ved tredive år siden var i den elendigste og mest forarmede tilstand; men har vist ved et tappert foretagende at slå sig igennem armod til velstand; beboerne faldt på det lykkelige indfald at træde ud af fællesskab; de skiftede ager og eng,

fægang og overdrift imellem sig, de flyttede fra hinanden for at bo hver på og midt i sin grund. Nu bor de hver for sig to og to på en plads, men hver i sin gård; ikkun et højt stendige eller gærde adskiller to sådanne gårde, der næsten er ens byggede og indrettede, så at sådanne to ser ud som en stor firkantet gård. - Omkring slige tvende familiers bopæl ligger al deres mark og pløjeland indelukket og atter delt i syv indtægter, hvoraf tre bruges og fire hviler. Det er ret indtagende at se sådan en forbedring.

Johannes Mejers kort over Varnæs 1641.

Synet forlystes ved at se idel grønne levende gærder, dejlige græsgange, frugtbare marker, smukke frugt- og humlehaver ved hver gård. O lyksalige landsmænd! Dette sted viser som den sikreste prøve for så mange år siden, at fællesskabets ophævelse er højden af alle nye indretninger i landvæsenet”.

Da pastor Dyssel skrev sin bog, var udskiftningen i gang i visse egne af Sønderjylland, men endnu kun noget, man talte om i Kongeriget. I den sammenhæng var Varnæs allerede flere gange omtalt som muligt forbillede. Det er med god grund, for den var noget særligt. Og den fandt i øvrigt sted endnu tidligere, end Dyssel troede - ikke næsten tredive år tidligere, men godt halvtreds.

Udskiftning

Udskiftning betyder, at bønderne i en landsby fik deres jord i særlige stykker, som de fik den fulde brugsret til. Begrebet er uløseligt knyttet til ophævelsen af det dyrkningsfællesskab, som før da havde præget det meste af Sønderjylland, Danmark, ja Europa. Dyrkningsfællesskabet indebar i sin sønderjyske og danske form, at den enkelte bonde havde sin jord spredt i mange strimler, agre, ud over store dele af landsbymarken. Nogle år blev jorden dyrket med korn, og da pløjede, harvede, såede og høstede hver gårds folk deres bestemte strimler. Men andre år lå jorden til græsning, og da kunne alle landsbyens dyr normalt græsse samlet, både på de agerstrimler, som ikke blev dyrket med korn det år, og på arealer, som aldrig blev pløjet. I de tættere opdyrkede dele af landet fungerede det normalt sådan, at jorden var inddelt i et antal

vange eller tægter, som fulgte en såkaldt dyrkningstvang, hvilket vil sige, at alle bønder dyrkede deres jorder i samme vang eller tægt samme år og omvendt lod deres jorder i andre dele af bymarken ligge til fæled, dvs. fælles afgræsning. Ved år 1700 omfattede dette system langt det meste af jorden i Danmark og Sønderjylland.

En markant undtagelse er dog marsken, hvor der, så vidt vides, aldrig har været landsbyfællesskab, men hver bonde drev hver mark helt uafhængigt. Landsbyer på randen af marsk og gest, som rådede over begge slags jord, havde ofte landsbyfællesskab på gestjorden, men helt individuel råderet over marskjorden. Desuden fandtes der rundt om enkelte gårde og herregårde, som var uden for landsbyfællesskabet. Men også i egne, hvor der ellers var landsbyfællesskab, forekom det, at enkelte jorder var udenfor. Det var særlig udbredt i skovrige egne, hvor enkelte bønder havde ryddet såkaldte løkker i skoven og vundet hævd på dem.

Et sådant landskab med mange løkker fandtes allerede ved middelalderens slutning på Løjt Land og i endnu nogle landsbyer i bakkerne omkring Aabenraa. Her gik bønderne videre og begyndte sidst i 1500-tallet at bytte agre med hinanden, så de kom til at råde over noget større jordstykker, som de så indhegnede hver for sig og drev individuelt. I begyndelsen var myndighederne imod, men efter nogle år besluttede de at tillade det, men mod betaling af en særlig afgift. Frem til midten af 1600-tallet blev det meste af jorden i Løjt Sogn og enkelte andre landsbyer ved Aabenraa på den måde udskiftet. Resultatet var,

at hver bonde havde fået sin jord for sig i indhegnede stykker, som han kunne drive, som han ville. Der var dog ikke tale om, at gårdene havde fået deres jord samlet i ét stykke. Tværtimod blev gårdene liggende, hvor de var, og hver gård endte typisk med at have en hel række jordstykker spredt ud over stort set hele den gamle bymark. Hermed havde man opnået en individualisering af jorden, som gav den enkelte bonde mulighed for at tilrettelægge driften, som han ville, incitament til at forbedre jorden og måske allervigtigst meget bedre mulighed for at udnytte græsningsordenligt, når der var tale om flere små indhegnede marker frem for ét eller få store arealer, hvor en større flok dyr græssede samlet. Hvad man ikke havde nået, var den rationalisering, der lå i kortere afstande og større enkelte marker.

Gennem 1600-tallet blev eksemplet fra Løjt fulgt af bønder i andre sønderjyske egne, især Angel og Haderslevengen. Typisk skete det, at et antal bønder i en landsby skridt for skridt byttede nogle agre rundt og fik indhegnet dele af deres mark i særlige stykker. Hans Gunnesen i landsbyen Markerup i Angel havde i 1741 sin hustoft og seks indhegnede kobler på i alt 27 byskæpper jord og 32 agre på 26 1/2 byskæpper på de marker, som stadig var i fællesskab. Det betyder, at de udskiftede arealer var på ca. 4 byskæpper hver eller ca. 1,2 hektar, mens de gamle agre hver var på ca. 0,25 hektar i gennemsnit. Man fik på den måde reduceret antallet af jordstykker pr. bonde en del, men ikke dramatisk.

Varnæs

Bønderne i Varnæs fulgte med i, hvad der foregik på Løjt Land ovre på den anden side af Aabenraa Fjord. 1680 bad de om tilladelse til at følge eksemplet. Det blev bevilget mod en afgift på 100 rigsdaler, som bønderne straks betalte, men så løb det hele ude i sandet. Noget tyder på, at ikke alle kunne blive enige alligevel, for 1698 bad bønderne om at få hjælp af to embedsmænd for at undgå kiv. Denne gang sagde amtmanden dog nej.

At bønderne ikke uden videre kunne klare det hele, er ikke så mærkeligt, for udfordringen var stor. Varnæs var én af Østsløvigs allerstørste landsbyer, i antal hele gårde kun overgået af Holm på Nordals og Sønder Stenderup ved Kolding. Næsten hele landsbyen havde langt tilbage været i kongens eje, og ved middelalderens slutning bestod byen af 30 helt ens kongelige fæstegårde plus en præstegård og en særjord, Ornum, som sidst i 1500-tallet en tid var et ganske lille adelsgods. Her som andre steder i Sønderjylland og i øvrigt også resten af Jylland havde mange af bønderne uformelt delt gårdene i halvgårde op gennem 1500-tallet. Dvs. at toften blev delt i to halvdele med hver sine bygninger, og at gårdens agre i bymarken typisk blev delt på langs i smallere striber. På Johannes Mejers kort fra omkring 1640 nævnes to bønder på 16 af de 30 gårde. Ifølge Aabenraa Amts jordebog fra 1704 var kun 7 af de 30 helgårde da udelte, 21 gårde var delt i hver to halvgårde, endnu en gård var delt skævt i en tredjedelsgård og en tredjedelsgård, mens den sidste helgård var blevet til hele fire parter: En halvgård, en

*Målebordsblad
med de udflyttede
bol indtegnet.
Efter Troels Fink:
Udskiftningen i
Sønderjylland ind-
til 1770.*

kvartgård og to ottendedelsgårde. Det gav 55 gårde ud over præstegården og den tidligere ladegård Ornum, hvis jord nu blev dyrket af de øvrige bønder i fællesskab. Der var en del husmænd, men de havde ikke jord. Af arealet var godt 60% ifølge Johannes Mejer ager, ca. 20% eng og knap 20% skov, krat mv. Men hver gård havde sin jord spredt ud over hele bymarken i mange strimler. Det betød, at afstandene var store, og at folk og heste brugte lang tid på at komme frem og tilbage. Yderligere må det have været ganske svært at koordinere så stort et fællesskab, og de problemer, som fælles græsning skabte, må have været særlig store.

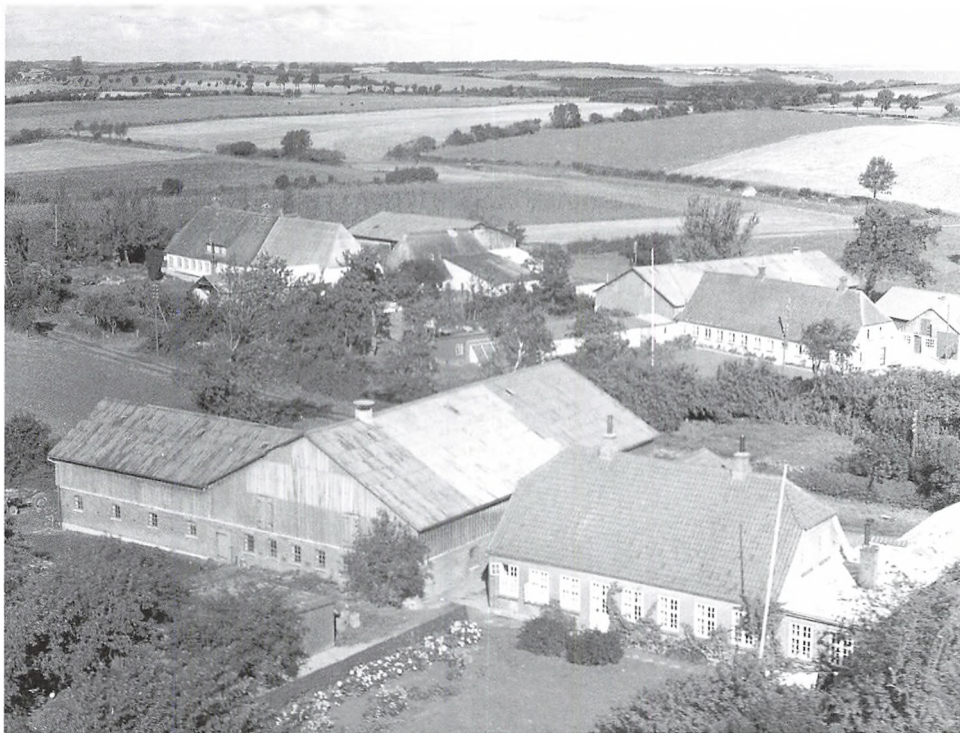
Udskiftningsprojektet

Hvor bønderne selv havde presset på i begyndelsen, blev det i sidste ende indgreb oppefra, som satte gang i ud-

skiftningen. I 1709 undersøgte en hertugelig gottorpsk kommission de økonomiske forhold i Aabenraa Amt, og den nåede frem til, at forholdene var særligt slemme i Varnæs, hvor bønderne var kronisk bagud med skatter og afgifter. Den 22. februar 1710 fik husfoged Günderoth ordre om at få gennemført en udskiftning, hvormed man regnede med at kunne spare tid til kørsler og dermed heste og folkeløn.

Günderoth fik ret hurtigt indgået en overenskomst med bønderne, som accepterede ikke bare at få jorderne udskiftet, men også at flytte en del af gårdene ud, hvis hertugen ville betale landmåleren og give et halvt års skatte- og afgiftsfrihed som kompensation for omkostningerne til at bygge nyt på marken. Til gengæld skulle de bønder, som flyttede ud, afstå de gamle tofter, som så kunne lejes ud til

Skråfoto af Over Blåkrog. Som det eneste sted blev der her udflyttet en samlet gruppe på tre tvillingegårde, nemlig Langkjærgård, Rævhøjgård og Hesselgård. På billedet ses forrest den ene Rævhøjgård og bagest de to Langkjærgårde.

husmændene. Regeringen sagde ja og bevilgede 1.000 rigsdaler, hvilket var lidt mere end summen af et halvt års skat og landmåleromkostningen. Günderoth nåede dog i juli frem til, at der skulle mere til, og han fik regeringen til at forhøje skattefriheden til et helt år plus at bevilge et egetræ som tømmer til hver af de bønder, der skulle flytte ud.

Men nu, hvor alt var klart, blev bønderne alligevel betænkelige. I august kunne Günderoth meddele administrationen på Gottorp Slot, at bønderne hellere ville begynde forsigtigt med de fjerneste marker - på egen bekostning. Men det gottorpske rentekammer skar igennem. Alt var

nu så godt undersøgt og forhandlet, mente embedsmændene, så nu måtte planen blive til virkelighed.

I efteråret 1710 gik landmåler Peter Petersen så i gang med at opmåle jorderne. Præsten fik sin jord, nogle skove blev holdt udenfor, men ellers var hovedprincippet i virkeligheden overordentlig radikalt. Bymarken blev inddelt i 30 temmelig regelmæssige firkanter. Kun sørgede man for, at alle fik noget eng, så det gav en ekstra lod for mange, men ellers var det en meget radikal udskiftning med kun én lod for hver. Hver lod var samlet på ca. 34 hektar. De 30 lodder fik navn efter marker, bakker, skove eller andet på stedet og har i øvrigt for en stor

dels vedkommende overlevet som gårdsnavne til i dag.

Udgangspunktet var de 30 gamle helgårde, som fik deres jord samlet, uanset om der nu var én, to eller i et enkelt tilfælde fire bønder, som deltes om bolet. Seks bol med i alt 11 gårde blev liggende inde i landsbyen, og det måtte de betale en ekstra afgift for. 23 bol blev flyttet ud, og i de mange tilfælde, hvor der var tale om to halvgårde, flyttede de samlet ud og byggede lige så tæt ved hinanden på marken, som de havde gjort inde i byen, så landskabet omkring Varnæs blev præget af de karakteristiske dobbeltgårde, som allerede Dyssel bemærkede.

Samtidig er det bemærkelsesværdigt, at man ikke tog hensyn til jordens bonitet. Ved senere udskiftninger fik de gårde, som blev i landsbyen, typisk mindre jord end de, som flyttede ud på udmarkerne, hvad der typisk betød, at de førstnævnte klarede sig bedst i begyndelsen, mens udflytterne vandt på langt sigt. I Varnæs var arealet pr. bol det samme. I stedet regulerede man bagefter skatter og afgifter. Før reformen havde hvert bol ydet 42 rigsdaler om året, men nu kom bol som Ørlager og Vrangkær lige ved byen helt op på at betale 58 rigsdaler hver, mens Husted, Lilleskov og Petrebæk længst mod nordøst slap med omkring 28 rigsdaler om året.

Husmændene tog man ikke hensyn til. Ved senere udskiftninger fik husmændene typisk et par tønder land som erstatning for tabet af retten til at græsse en ko eller to på bymarken. I Varnæs måtte de i første omgang nøjes med at leje de tofter, som blev ledige, når bønderne flyttede ud, men det endte med, at en gård blev

udstykket i 22 husmandslodder. Alle disse husmandslodder blev dog i første omgang husfogedens ejendom, så husmændene måtte betale leje til ham, hvad han fik en god forretning ud af.

Et forbillede, men uden mange efterfølgere

Varnæsudskiftningen er særdeles bemærkelsesværdig. Det var den første samlede udskiftning i ét stykke af et ejerlav i Danmark og Sønderjylland i nyere tid, og det var samtidig en usædvanlig radikal udskiftning, som grundlæggende ændrede landskabet. Varnæs blev ved med at være en stor landsby, men blev mest en landsby af landarbejdere, og siden en slags stationsby med handel og håndværk, mens bønderne helt overvejende kom til at bo regelmæssigt spredt over bymarken. På den måde blev Varnæs tidligt et for danske forhold ganske usædvanligt lokalmiljø. Den meget radikale udskiftning har været en hård omgang at komme igennem i begyndelsen, når der skulle bygges nye gårde, anlægges hegn og grøfter og pløjes på tværs af gamle agre og agerrener, men der var omvendt skabt et grundlag for en meget rationel udnyttelse af jorden, som viste sin berettigelse langt op i det tyvende århundrede. Ifølge samtidige vidner førte den også hurtigt til fremgang. I 1735, hvor amtmanden ellers ikke fandt meget at glæde sig over, roste han tilstanden i Varnæs. Og Johannes Pade, der var skolelærer i Bovrup 1771-72, sammenlignede siden forholdene der med Varnæs:

“Bønderne i Bovrup var alle fæste- og hoverigørende bønder liggende i fællesskab ... Deres jorder var ikke af de

Luftfoto af Over Blåkrog med Rævhøjgårdene og Langkjærgårdene. Øverst i billedet løber Blå Å ud i Als Fjord.

frugtbarste, til dels sandige, så de af den årsag såede mest boghvede og rug. De var derfor næsten alle fattige. Jeg fandt ikke hos nogen bonde dér enten stueur eller kakkellovn ... Så fattigt det så ud i Bovrup, så meget syntes det udvortes at forråde velstand i kirkebyen Varnæs. Disse var kongsejendoms- og af fællesskab komne bønder. Deres jorder var også meget bedre end de bovruppers. Da jeg lejlighedsvis kom ind i en bondegård i Varnæs, frapperedes jeg meget: I dagligstuen fandtes kakkellovn, stueur, skatoller, malede værelser, kort sagt, stadselig som hos en anelig købstadmand".

Men trods det, at udskiftningen i Varnæs vakte bifald både hos datidens og senere tiders eksperter, fik den få direkte efterfølgere. Udskiftningsbevægelsen i Sønderjylland gik støt videre, men efter Løjt-modellen, skridt for skridt. Da den tog fart og fik

styring oppefra efter 1770, blev resultatet noget mere konsekvente udskiftninger med færre lodder, men kun få steder som Nybøl og Stenderup fik en udskiftning, der bare var i nærheden af at være lige så radikal og moderne, som den i Varnæs.

Landskabet omkring Varnæs har karakteristiske træk: De mange levende hegn og de jævnt fordelte gårde over bymarken og da særligt de karakteristiske dobbeltgårde. De var utroligt moderne for 300 år siden og blev faktisk ved med at være det ganske længe. I dag er de et kulturmiljø, som i højeste grad er værd at bevare. ■

Litteratur

Fink, Troels: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, København 1940.

Sønderjydsk Maanedsskrift, 1924-25, side 185 (Dyssel).

Slesvignavne på dansk, tysk og frisisk

Af Hans Christophersen

Fhv. programmør og lærer, Hans Christophersen, samler på stednavne. Han råder efterhånden over en imponerende samling, som han beredvilligt stiller til rådighed for alle interesserede.

MIN HJEMMESIDE
www.slesvignavne.dk

tog vel egentlig sin konceptuelle begyndelse i 1970'erne, da jeg var lærer i Sydslesvig og mødte kaptajn Hector Boecks kort over Sydslesvig med danske navneformer. Det var standardkortet fra 1950/53 ved det danske mindretal syd for grænsen.

Tyve år senere fik jeg fat i Stednavneudvalgets liste fra 1919. Den blev udarbejdet for at fastslå de danske navneformer i Nord- og Mellemslesvig, så man var forberedt, når en del af Slesvig vendte tilbage til kongeriget.

Det blev grundlaget for min hobby at samle på slesvigske stednavneformer. Jeg har efterfølgende samlet på landkort, mest indskannede, elektroniske udgaver af historiske kort, således at jeg også samler på belæg for former og stavemåder.

Efter formerne dansk Flensburg, tysk Flensburg, frisisk Flansborj kan man se, at det officielle kort fra Preußische Landesaufnahme (1879) har formen Flensburg, og at formen Flensburg er fundet på kaptajn Boecks kort (1953), Grænseforeningens kort (1933), Hans Rosendals kort (1918),

Generalstabskortet (1858), Videnskaberne Selskabs Kort (1836) og i det videnskabelige værk Sydslesvigs Stednavne (1948-1993) ved Bjerrum, Hald og Jørgensen. Måske trivielt, men dokumenterende.

Mit formål er altså ikke kun at videregive stednavnene på dansk, tysk og frisisk, men også at finde belæg. I flere år har projektet ligget næsten stille, men der mangler næppe mange stednavne, derimod udbygning af belæg og korthenvisninger. Jeg har brug for frisiske meddelere, fordi jeg mangler trykte kilder vedrørende det nordfrisisk; men ellers får jeg mit input fra mine kort og fra trykt materiale. Kilder som Trap (1864), Schröders Topographie (1854) og Wolfgang Laur: Ortsnamenlexikon (1992) samt Sydslesvigs Stednavne er kun lejlighedsvis refereret; men jeg slår op i dem, når nogen stiller spørgsmål.

Mine lister med Nordslesvigs stednavne på tysk fra Preußische Landesaufnahme (1878-79) ligger stadig som pdf-filer, men skal efterfølgende inddateres til den database, hvor det øvrige navnestof ligger. Når man slår noget op, genereres svarsiden af et PHP-program ud fra databasens indhold.

Dækningen er rimelig god. Flere kort er inddateret i deres helhed. Jeg kunne egentlig slutte nu, men gør det næppe. ■

Kampen om stedet - stedets magt

Af Kim Furdal

Kan et sted og dets navn have magt? Museumsinspektør Kim Furdal leverer et klart svar.

I EN ARTIKEL STILLER den amerikanske geograf Yi-Fu Tuan spørgsmålet, hvorledes et sted skabes og vedligeholdes. Som han udtrykker det: "Et centralt spørgsmål for geografer er at forstå skabelse og opretholdelse af steder". For mange giver spørgsmålet ikke mening. De fleste ved, at steder som Aabenraa, Dybbøl og USA ligger derude. At skabe et sted kan i det perspektiv mest dreje sig om noget teknisk entreprenørarbejde.

Yi-Fu Tuan ser imidlertid sproget og udvekslingen af ord som afgørende for skabelsen af et sted. Det er i sproget, at tanken holder til, og sprog og tanke slynger sig om hinanden som yin og yang. I det perspektiv er det talen, som skaber et sted i samfundsmæssig forstand. Som det lyder i Bibelen: Gud sagde: "Der skal være lys!" og der blev lys. Gud så, at lyset var godt og Gud skilte lyset fra mørket. Gud kaldte lyset dag, og mørket kaldte han nat.

Som eksemplet fra Første Mosebog også viser, er det ikke alle, som har magten til at navngive og bevare stedets navn. Allerede Aristoteles erkendte, at stedet har stor magt, fordi stedet bestemmer, hvorvidt noget findes. Det, som ingen steder er, findes ikke. Det er netop med udgangspunkt i Aristoteles og ikke mindst den franske filosof Michel Foucault, at den canadiske antropolog Margaret C. Rodman hævder, at "magt er lokaliseret". De

mest magtesløse i samfundet har intet sted at gå hen. Som illustration beskriver Rodman et rørende eksempel med en enke på den lille sydhavsø Ambae (Aoba), som efter mandens død levede i et hus ved den anglikanske kirke og kun nådigst fik lov til at leve af et lille stykke have, der tilhørte mandens slægt. Men enken følte, at hun levede af andres nåde og frygtede, at andre ville spørge: "Hvor er hendes sted?" Da Rodman senere besøgte øen, var den lille bambushytte revet ned og arealet brugt til volleyballbane. Enken havde ikke den magt, som skulle til for at bevare et stykke jord og en bambushytte efter sin død. Stedet og dermed mindet om hende var væk.

Fordi vi alle lever i stedet, har stedet stor magt. Dette var kejser Wilhelm I som mange andre magthavere sig særdeles bevidst, da han efter afslutningen af den Fransk-tyske Krig i 1871 indledte en stort anlagt arkitekturpolitik for det nyerobrede Elsaß-Lothringen. Programmet rakte fra anlæggelsen af nye kvarterer i Straßburg og Metz over opførelsen af nye regeringsbygninger og kirker til mere anonyme bygninger som posthuse og stationsbygninger, der skulle udtrykke det nyetablerede tyske riges historiske storhed og magt. Ned i den mindste detalje som udsmykningen af kejserpaladset i Straßburg (opf. 1888) med dets symbolladede allegorier over større tyske byer fungerede arkitekturen som et udstillingsvindue for det nye tyske riges storhed. Magten mejslet ind i byrummet.

Men stedet lever ikke uden sit navn

og dermed de tanker, navnet rummer. Uden navn intet sted i samfundsmæssig forstand. Som Yi-Fu Tuan udtrykker det: "Navngivning er magt - den skabende magt til at fremkalde noget værende, at gøre noget usynligt synligt". Magten må tale med stedet, som den amerikanske professor i geografi Garth Myers udtrykker det. Den, som ikke ejer retten til at navngive, ejer ikke stedet. Men stednavne ejer ikke museers, monumenters og mindesmærkers 'retoriske magt'. Til gengæld forener stednavne den mindeværdige fortid med dagligdagens levede liv.

Tilbage til Sønderjylland

Stednavne rummer altså en fortælling, der skaber forskelle og grænser mellem dem og os, dem indenfor og dem udenfor. Traditionelt opfatter vi stednavne som noget givent, men

navne kan også bruges som et redskab til kontrol og som et middel til at gøre bestemte kulturelle og politiske ideologier konkrete. Sønderborg fik således sin Kaiser Wilhelms Allee og digtergader som bl.a. Goethestraße, Lessingstraße, Schillerstraße, så de arbejdere og funktionærer, som boede i området, hver dag kunne få magten og tysk kultur ind i kroppen. Men stednavne kan også gøres til omdrejningspunkt for en kamp om dominans mellem forskellige grupper, som er bestemmende for, hvilke historiske fortællinger, der bliver synlige eller glemt. De tyske stednavne blev således udskiftet efter Genforeningen og bl.a. blev Schillerstraße og Theodor-Storms-Allee udskiftet med H.C. Andersensgade og Brorsonsvej.

Stednavnene er der, men vi lægger kun mærke til dem, når vi har brug for dem, når vi f.eks. skal finde en bestemt adresse. En lille gruppe stednavne vil imidlertid i et eller andet omfang til stadighed være genstand for en social og kulturel kamp.

Dette er sønderjyderne gennem de sidste knap 200 år blevet belært om på den helt konkrete måde i sprogkampen generelt og særligt i brugen af danske, tyske eller frisiske stednavne. Vi har bl.a. oplevet det i brugen af stednavne som Sønderjylland, Slesvig og Holsten, Slesvig-Holsten samt Nord- og Sydslesvig, som siden

I 1895 forbød de preussiske myndigheder stednavnet 'Sønderjylland'. Sprogforeningen erstattede derfor navnet med to sorte censurstreger på Almanakkens bagside, og hertugdømmet blev i dansk udlægning til landet uden navn.

Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

1830'erne har defineret det nationale tilhørsforhold.

Selv om den nationale kamp i det officielle retoriske rum er ændret fra "mod hinanden" til "med hinanden", så er disse stednavne endnu til debat. I de seneste årtier er der imidlertid sket en opblødning i de grænser mellem dem og os, tysk og dansk, som disse stednavne markerede. I dag forbinder de fleste således Sønderjylland med området mellem Kongeåen og grænsen og ikke med hele hertugdømmet.

Senest er der opstået en diskussion i Flensborg Avis, efter at Grænseforeningen i januar introducerede 'Generation Slesvig', og dens generalsekretær Knud Erik Therkelsen den 9. marts 2011 argumenterede for, at man fremover benytter 'Slesvig' om det historiske Sønderjylland, forstået som området mellem Kongeåen og Ejderen. Udgangspunktet er, at der skal tænkes grænseoverskridende, hvis man skal fastholde arbejdspladser og velfærd og regionen ikke ende som et/to udkantsområder. Hertil kræves ifølge Knud Erik Therkelsen, at man anvender Slesvig, da man på tysk side ikke kender stednavnet Sønderjylland.

En af reaktionerne kom fra viceskoleinspektør ved Christian Paulsen Skolen i Flensborg, Elke Putzer, der havde følgende kommentar til forslaget i Flensborg Avis 16. marts: "Når generalsekretær i Grænseforeningen Knud Erik Therkelsen er overbevist om, at folk bosiddende mellem Kongeåen og Ejderen skal kalde sig "slesvigere", vil jeg for en god ordens skyld lige spørge ham om, hvordan jeg fremover skal betegne mig selv - pt. Dansk sydslesviger! Må jeg kalde mig

dansk slesviger? Eller skal det være tysk slesviger? Eller er det nationale fjernet, og vi er alle bare slesvigere? Er mindretallene dermed også forsvundet? Ja "ord skaber som nævnt ofte hvad det nævner". Jeg forstår ikke, hvor Grænseforeningen vil hen!"

Ser vi bort fra den polemiske tone, så går det lige til benet: Stedet er ikke en størrelse, der ligger uden for os. Sønderjylland eller Sydslesvig er ikke månen, som vi betragter med et teleskop. Da vi hver især lever i stedet, griber forslaget ind i dét at være menneske i stedet. Derfor er forslaget ikke blot en navneændring, men en grundlæggende redefinering af de mennesker, som lever i Sønderjylland og Sydslesvig. Diskussionen har primært drejet sig om de danske sydslesvigere, men sønderjyder og sjællændere kan spørge sig selv, hvorledes de ville have det med at blive kaldt slesvigere og københavnere.

Den seneste større debat fandt dog sted i forbindelse med etableringen af region Sønderjylland/Slesvig i 1997. Det startede i 1995 ved et møde i Dansk-tysk Forum, da der blev etableret et udvalg, som skulle komme med konkret forslag til 'Euroregion Slesvig', et grænseoverskridende organ for de danske og tyske kommuner i Sønderjylland. Kritikken af den planlagte euroregion kom dog først i februar 1997. Den gik bl.a. på navnet, som mange anså for tysk, og ikke på aftalens indhold.

Modstanden blev hovedsagelig organiseret i Sønderjyllandskomitéen. Det lykkedes modstanderne at få ændret aftalens mål, så euroregionen ikke længere skulle støtte idéen om europæisk enhed og international forståelse. Men nok så væsentligt var,

at man fik ændret navnet. I stedet for 'Euroregion Slesvig' blev det omdømt til 'Region Sønderjylland/Slesvig'. Dette gav til gengæld anledning til en del sure miner hovedsageligt hos tyskerne, som mente, at danskerne havde snydt på vægten ved at bruge den danske stavemåde for begge navne, mens tyskerne valgte at bruge betegnelsen 'Region Schleswig/Sønderjylland'. Her ser vi altså en konflikt mellem på den ene side en gruppe lokalpolitikere på begge sider af grænsen og på den anden en stor gruppe danske borgere, for hvem det afgørende ikke så meget var aftalens indhold, men modstanden mod EU og så navnet 'Slesvig', som klinger tysk hos mange.

Mens bevidstheden om stednavnenes betydning for flertalsbefolkningerne er på retur, spiller den stadig en stor rolle for de to mindretal, hvor det tyske mindretal anvender tyske stednavne nord for grænsen, og det danske mindretal anvender danske stednavne syd for grænsen. Her er brugen af stednavne ikke en harmløs navneleg. Når de to mindretal ønsker dobbeltsprogede byskilte, er det for at vise deres eksistens, så det ikke går med dem som med Rodmanns enke, der ikke havde noget sted. I dette perspektiv er det tankevækkende, når H.E. Sørensen i en artikel om tosprogede vej- og byskilte i Sønderjylland argumenterer for det urimelige i at opsætte tosprogede by- og vejskilte. På overfladen er det argumenter om rimelighed og teknikaliteter, som at dobbeltsprogede skilte bl.a. øger forvirringen. Men reelt er det, at han ikke ønsker at mindretallene skal manifestere sig i stedet og dermed vise deres eksistens, en magtdemonstration.

Mit hjem er min fæstning

Under overfladen af disse højt profilerede stednavne rummer Sønderjylland en række eksempler på stednavne som en slags modkultur. Dette gælder bl.a. brugen af navne som 'Trekroner', 'Nyborg' og 'Kronborg'. Der er ikke mange eksempler på steder opkaldt efter disse slotte og fæstningsværker i Sønderjylland, men alligevel optræder de langt hyppigere end i resten af landet. Uden for Sønderjylland findes Kronborg, Trekroner og Nyborg på nær to tilfælde kun på Bornholm. Kronborg optræder hyppigst i Haderslev Amt, mens man i Aabenraa foretrak sødefensionen Trekroner. Til tider kan man fornemme en god portion selvironi i navngivningen som de tre huse i Bjolderup sogn opkaldt efter fæstningsværket i København. Hovedparten af stednavnene er ikke dateret, men de, som er, stammer fra første halvdel af 1800-tallet og fremefter med en tyngde i de første årtier af det tyvende århundrede. En undtagelse er dog Kronborg på Kegnæs, der kan dateres til 1766, hvor den første ejer opkaldte den nybyggede gård efter stedet, hvor han havde tjent som artillerist.

Selv om der kan skjule sig andre forklaringer, er det meget nærliggende at se stednavnene i et nationalt perspektiv. Her bliver huset ikke blot et hjem og rammerne for familiens liv. I en sønderjysk ramme bliver gården eller huset også en dansk fæstning og et værn mod den tyske nabo.

Tilsvarende stednavne med nationale betydninger er 'Paragraf 5', som findes tre steder i Sønderjylland. Navnet henviser til paragraffen i Prag-freden 1866 mellem Østrig og Preussen, som rummer et løfte om en afståelse

af de nordligste distrikter af Sønderjylland efter en forudgående folkeafstemning. Det ene eksempel er Paragraf 5, et lille område udenfor Gudstrup i retning af Nordborg, hvor vejen deler sig mod Svenstrup og Stevning. Her lå før 1920 en kro, som ejeren kaldte Paragraf 5. Det andet er et sommerhus i Mølby på Rømø, der blev købt af Grænseforeningen på Frederiksberg i 1920. I den forbindelse blev huset navngivet Paragraf 5 for at mindes den paragraf, der kom til at spille en så stor rolle for den nationale kamp i årene frem til Genforeningen. Endelig ligger der et lille hus i udkanten af Erlev ved navn Paragraf 5. Huset skal have været kro og trinbræt til jernbanen Haderslev-Vojens.

Disse stednavne er nationale markeringer over for omverdenen, men det er også relativt omkostningsfrit,

Paragraf 5, traktørsted og trinbræt ved Erlev. Skønt traktørstedet ikke længere eksisterer, er stedet stadig et yndet udflugtsmål for Haderslevs borgere pinssemorgen.

så længe det drejer sig om privat ejendom, hvor staten juridisk sikrer ejeren en høj grad af råderum. I den forstand er det ikke stednavne, som gør det store væsen af sig uden for et snævert lokalområde. Navnet Paragraf 5 har end ikke fundet vej til Nordisk Forskningsinstituts afdeling for navneforskning ved Københavns Universitet. Det kan derfor ikke udelukkes, at der findes flere steder med henvisninger til Prag-freden. Paragraf 5 kan have fungeret som drilleri over for de tyske myndigheder, men heller ikke mere. I dag vækker navnet Paragraf 5 nok mere forundring hos de fleste, som ikke kender baggrunden for navnet.

Helt anderledes forholder det sig med navne på offentlige arealer, bygninger, gader og veje. Et af de mere overraskende eksempler er 'Forstellé' i Aabenraa. Med anlæggelsen af kirkegården ved Forstellé i 1826 til erstatning af den gamle omkring Sct. Nicolai Kirke fik vejen en voksende betydning for bylivet. Fra omkring

Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune.

1900 begynder byudviklingen mod vest med anlæggelsen af bl.a. den kongelige preussiske realskole (nu Statsskolen) i 1905 og bygmester Callesens store byggeprojekt i de første år af det tyvende århundrede. Det er formentlig i denne periode, at vejen har fået sit navn. Af ukendte årsager fik navnet lov til at stå efter 1920, hvor man ellers havde meget travlt med at erstattet de tyske navne med danske. Det blev indstillet på et byrådsmøde den 13. august 1920, at navnet skulle ændres, men på selve mødet blev det vedtaget at beholde navnet Forstallé.

Efter krigen tog byens socialdemokratiske borgmester Georg Buchreitz navnesagen op på ny i 1949, hvor forlængelsen af Forstallé ud til Vestvejen og vest herfor frem til Søstvej blev omdøbt til Søstvej. Det skulle han nok ikke have gjort. Beslutningen rejste et lokalt ramaskrig. De kraftige reaktioner medførte, at byrådet, nu med Venstres Jens Gjelstrup i spidsen, på sit møde den 19. september 1950 med otte stemmer mod syv valgte at genindføre det oprindelige navn Forstallé.

Her oplever vi et tysk stednavn som ikke alene fik lov til at blive stående efter Genforeningen, men som byrådet selv i det særlige nationale efterkrigs-klima i Sønderjylland, efter voldsomme protester, måtte opgive at ændre til et dansk navn. Det nationale betydning er altså ikke nødvendigvis en given størrelse i den konkrete situation. Forholdet dansk-tysk er ikke sort/hvidt, men en palet af farver, når man på lokalt plan kommer ned under overfladen på den nationale retorik.

Selv om eksemplerne er hentet fra

'Slikmutter' Wilhelmina Stallbohm, som lagde navn til Mutter Stallbohms Plads i Aabenraa, fotograferet i 1909.

en gruppe stednavne i Sønderjylland med et nationalpolitisk indhold, er konflikterne langt fra afgrænset til det nationale spørgsmål. I 1949 blev Storegade 2 i Aabenraa revet ned og efterlod derved et hul i husrækken, der fremtrådte som en plads i den centrale del af byen. De følgende 20 år stod pladsen uden noget officielt navn, og først den 22. maj 1969 vedtog Aabenraa Kommunes tekniske udvalg enstemmigt, at den skulle hedde 'Mutter Stallbohms Plads', det navn pladsen havde i folkemunde.

Navnet henviser til den sidste lejer i Storegade 2, Wilhelmina Stallbohm (1880-1953), som havde en lille slikbutik ud mod Storegade. Her kunne børnene trykke næserne flade mod ruden, når de så på alle herlighederne. Men lige så populær Wilhelmina

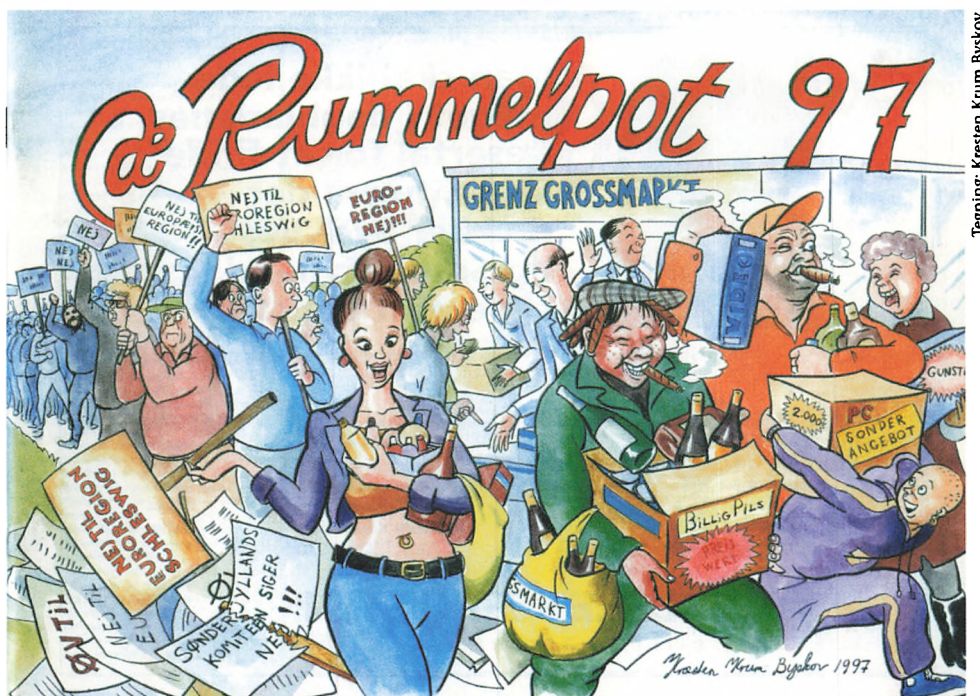
var hos byens børn, lige så omstridt var hun hos byens borgerskab. Inden Teknisk Udvalg traf sin afgørelse, blev spørgsmålet forelagt navneudvalget i Aabenraa Byhistoriske Forening med stadsarkitekt K.A. Flade i spidsen. Her drøftede man flere navne. Udvalget anbefalede i maj 1969 kommunens tekniske udvalg 'Potterplads', idet K.A. Flade ikke mente, man kunne opkalde en af byens pladser efter en person som Wilhelmina Stallbohm. Alligevel blev resultatet, at Teknisk Udvalg valgte Mutter Stallbohms Plads. Udvalget fandt det dog ikke nødvendigt, at sagen i modsætning til normal praksis gik videre til byrådet, da den ikke havde adresse-mæssige konsekvenser, og nogle "måske" fandt benævnelsen "uværdig" på grund af navngiveren.

Navngivningen af Mutter Stallbohms Plads fulgte en normal kommunal sagsbehandling uden verbale sværdslag i dagspressen. Alligevel var navngivningen resultat af en kamp mellem en række centrale beslutningstagere i Aabenraa Kommune og byens borgere, der så stort på Mutter Stallbohms ry eller sociale position og navngav pladsen efter den sidste beboer i Storegade 2. En stille men alligevel løbende proces om retten og evnen til at navngive pladsen. Det gik ikke så galt med Wilhelmina Stallbohm som med Margaret Rodmanns enke på Ambae. Udvalget havde den juridiske ret til at navngive pladsen, men det var byens borgere med deres daglige brug af Mutter Stallbohm som satte deres vilje igennem. ■

Storegade 2 i Aabenraa hvor byens børn kunne købe en 'tut bom' hos Mutter Stallbohm. Efter nedrivningen i 1949 blev huset genopført i Den Gamle By i Aarhus.

Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

Tegning: Kresten Krum Byskov.

Bølgerne gik så højt under etableringen af region Sønderjylland/Slesvig, at Æ Rummelpot fandt emnet værdigt til forsiden i 1997. Her lykkedes det tegneren Kresten Krum Byskov at anskueliggøre danskernes dobbelttydige holdning til sagen.

Litteratur

Alderman, Derek H.: School names as cultural arenas: The naming of U.S. Public Schools after Martin Luther King, Jr. I: *Urban Geography* 23:7, side 601-626.

Aldermann, Derek H.: Place, Naming and the Interpretation of Cultural Landscapes. I: Brian Graham og Peter Howard (red.): *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Hampshire 2008, side 195-213.

Armada, Bernard J: Memorial Agon: An Interpretive Tour of the National Civil Rights Museum. *Southern Communication Journal* 1998, side 235-243.

Buch, Jørn: Hvor går grænsen? I: *Sønderjyske årbøger* 1997, side 27-36.

Myers, Garth Andrew: Naming and placing the other power and the urban

landscape in Zanzibar. I: *Koninklijk Netherlands aardrijkskundig Genootschap. Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 1996, side 237-246.

Rodman, Margaret C.: Empowering Place: Multilocality and Multivocality I: *American Anthropologist* Vol. 94, nr. 3, side 640-656.

Tuan, Yi-Fu: Language and the Making of Place: A Narrative-Descriptive Approach. I: *Annals of the Association of American Geographers* Vol. 81, Issue 4, side 684-696.

Karen Margrethe Pedersen, Institut for Grænseregionsforskning, har venligst stillet oplysningerne vedrørende Paragraf 5 på Rømø til rådighed.

Sønderjysk spredehagl

Anton Marckmann: *'Sønderjyske spredehagl. En amatørhistorikers refleksioner'*. 2010. 163 sider, ill. Pris: 100 kr.

Siden midten af 1990'erne har Anton Marckmann været en flittig lokalhistoriker eller amatørhistoriker, som han betegner sig selv. Mest kendt er han for bogen 'Ofrene fra den store krig 1914-1918' om krigsinvaliderne, de faldne og deres familier. 'Sønderjyske spredehagl' er en antologi med en række artikler, tidligere publiceret, overvejende i Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyske Årbøger. Som titlen siger, kommer han vidt omkring i den sønderjyske lokalhistorie fra stammebåde, fattigfolk og homøopatiske husapotekere over plebiscit-frimærker 1919-1920 til en tysk ubåd på bunden af Hørup Hav. Bogen afsluttes med en personlig 'afrundning' og 'epilog' om hans forhold til Sønderjylland og Als samt en hjerteinfarkt umiddelbart inden udgivelsen af bogen.

'Sønderjyske spredehagl' er velskrevet og præget af Marckmanns grundige arbejde med stoffet. Man kunne dog have ønsket sig, at han havde redegjort for, hvorledes de enkelte artikler afviger fra deres oprindelige version.

kf

På tur med H.C. Andersen

Kai H. Thiele: *Empfindsame Reise. 'Die Fahrt des Dichters Hans Christian Andersen zur königlichen Sommerresidenz in Wyk auf Föhr im Sommer 1844'*. Husum, Druck- und Verlagsgesellschaft, 2011. 64 sider, ill. Pris: 5,95 Euro - ca. 45 kr.

H.C. Andersen modtog i sommeren 1844 en invitation til at tilbringe en uges tid hos det danske kongepar, der flere år i træk havde sommerresidens i Wyk på Föhr. Under opholdet blev der lejlighed til at aflægge besøg på Hallig Oland og Amrum. For digteren betød denne rejse til udkanten af det danske rige et indblik i en helt ny verden. Samværet med den kongelige familie fyldte meget i beskrivelserne i dagbogen og brevene til bekendte derhjemme, men også mødet med Vestkystens natur og mennesker gjorde et

stort indtryk på digteren og kom senere til at danne forlæg for romanen 'De to baronesser'.

Thiele, der angiveligt selv skal stamme fra Föhr, og som er godt inde i H.C. Andersens forfatterskab, har i en fortløbende skildring samlet digterens forskellige optegnelser fra rejsen. Det lille hefte, der er forsynet med forord af den danske H.C. Andersen-ekspert H. Topsøe-Jensen, udkom første gang i dansk oversættelse i 1958 og ét år efter på tysk. Den foreliggende udgave er forsynet med nutidige farvefotografier af nogle af de omtalte lokaliteter.

De smukke billeder kunne godt have fortjent lidt mere plads, ligesom teksten står meget tæt i det lille hefte på 15 x 15 cm. Til gengæld er det nemt at medbringe på en udflugt i Vadehavet og kan tjene som en appetitvækker til læsning af 'De to baronesser'.

Britta Bargfeldt

C.F. Hansen

Thomas Roland: *'C.F. Hansen i Danmark og Tyskland - en billedguide'*. Frederiksberg 2010. 383 sider, ill. Pris: 299 kr.

Arkitekt C.F. Hansen (1756-1845) oplever i disse år en sand opblomstring, der har fået næring med udgivelsen af Hakon Lund og Anne Lise Thygesens værk i to bind 'C.F. Hansen' (1995). Da bogen få år senere blev udgivet på tysk sikrede den, at man også uden for landets grænser fik øjnene op for C.F. Hansens kvaliteter. Senere udkom så Hakon Lunds mere folkelige udgave 'C.F. Hansen' i serien 'De byggede riget' (2006).

Så skulle man tro, at markedet var dækket med disse og et par tyske udgaver. Men nej. For dem, som har lyst til at se C.F. Hansens værker, har forlaget Frydenlund nu udgivet 'C.F. Hansen i Danmark og Tyskland. En billedguide'. Det er der kommet en rigtig brugervenlig håndbog ud af i et format, der kan ligge i bilens handskerum eller rygsækken på en cykeltur. Med sin fine introduktion til C.F. Hansen kan den imidlertid også anbefales til et første bekendtskab med helstatens største klassicistiske arkitekt. Foruden

indledningen rummer bogen et til flere opslag i kronologisk orden om hvert af de 154 værker i Danmark, hertugdømmerne, Hamborg og Norge. Endvidere indeholder bogen en kort værkliste i kronologisk orden og en ordbog over en række arkitektbegreber.

Selv kan jeg anbefale oversigtskortene på omslagets indersider med angivelse af værkernes placering og deres beskrivelse i bogen. Kortene fortæller bedre end ord, at C.F. Hansen havde sin tyngde i hertugdømmerne, og det derfor er misvisende at kalde ham en dansk arkitekt. Han er om nogen helstatens arkitekt. Bevæger man sig ud i landskabet, hjælpes man helt bogstaveligt på vej med GPS-koordinater på bygningsværkerne. Med en GPS i hånden burde det altså ikke være et problem at finde vej.

Beskrivelserne er kortfattede og præcise. Og der lægges ikke fingre imellem, når en bygning skæmmes af en lokal bygmesters misforståede 'forbedringer' eller merkantile anslag, som det er tilfældet med Lemvig Rådhus. Som titlen siger, er der tale om en billedbog, og det tjener forfatteren og forlaget til ære, at det er lykkedes at bringe en række smukke billeder af de enkelte bygninger, ikke alene hele bygningskroppen, men også illustrationer af bygningsdetaljer.

God tur i C.F. Hansens kulturlandskab nord og syd for grænsen. Dog er jeg ikke sikker på, at det noget stive omslag vil holde til ret mange ture i handskerummet. Mit eksemplar er allerede gået i ryggen.

kf

Alsisk dialekt på DVD

'Wilhelm Deichgräber fortæller sine digte i rim på alsisk dialekt'. DVD. Alsingergildet. Det alsiske dialektselskab 2009. Pris: 100 kr.
'Rondt o e Goll synger viser og fortæller historier på alsisk dialekt'. DVD. Alsingergildet. Det alsiske dialektselskab 2010. Pris: 100 kr.

Interessen for dialekter synes at være omvendt proportional med dialekternes brug i de levede liv. I stigende grad bliver sønderjysk brugt i særlige fora med Æ

Synnejsk Forening som den største og mest profilerede. Den ældste er Alsingergildet, der siden 1946 har arbejdet for at holde "alsisk kultur og dialekt levende." Det er en aktiv og levende forening, som nu har udsendt to DVD'er. Den ene er med *Rondt o e Goll*, der siden 1979 har optrådt med sønderjyske viser og fortællinger. Her serverer de 30 viser og historier skrevet af bl.a. Martin N. Hansen, Wilhelm Deichgräber og Peter A. Christensen. Med DVD'en følger et teksthefte, hvor man foruden teksterne også kan læse om *Rondt o e Goll* og dets skiftende medlemmer. Det er lidt usikkert, hvad der her menes med alsisk, for blandt sangene er også Karsten Thomsens 'Det er så køhnt, det er så dejle', selv om han det meste af sit liv, på nær en kort periode i Kongeriget, levede i Frøslev. Her må det alsiske gå på fremførelsen af det smukke hjemstavnsdigt.

Den anden DVD er med Wilhelm Deichgräber, der fortæller 40 af sine underfundige digte på alsisk. Sidstnævnte kan ses som en opfølgning af bogen 'Mæ en Fiæ i e Aas, om Als og alsingere fro fødsel te dø' med Deichgräbers digte og rim, som udkom samme år. Med DVD'en følger også her et hefte med digtene og, til hjælp for os indvandrere, en ordliste.

kf

Skærbæks historie på amerikansk

Inga Wiehl: 'Heartstrings. A Tale of Danish Loyalty, Resistance and Homecoming'. Hamilton Books 2011. 159 sider. Pris: Set til 200 kr.

Det er ikke hver dag, der udkommer en bog i USA om Sønderjyllands historie fra omkring 1900 til Genforeningen. Men nu har Inga Wiehl (født Wolfsberg), der er født i Skærbæk 1936 og har boet i USA siden omkring 1960, skrevet en bog om denne tid, som den kunne opleves i Skærbæk og omegn. Den er centreret om forfatterens mormor, der var krigsenke fra Spandet, og som gennem Inga Wiehls barndom boede dør om dør med datterens familie i Storegade i Skærbæk, hvor faderen havde en skotøjsforretning.

Fossilerne fra Siriuspasset

Af Martin Abrahamsson

*Pambdelurion, Kerygmachela og Halke-
ria er navne, som ikke umiddelbart
siger de fleste noget. Det er der egentlig
ikke noget underligt i, fordi navnene
tilhører dyr, der levede for mere end
520.000.000 år siden. Disse dyr vises
nu i en lille særudstilling på Natur-
historie og Palæontologi i hele 2012.*

JORDEN ER OMKRING 4,6 mia. år gam-
mel, men har ikke været befolket
af højere former for liv i mere end
550 mio. år. I den første meget lange
tid har der formentlig kun været bak-
terier og primitive encellede organis-
mer til stede i verdenshavene. Men
efter en ekstrem nedfrysning af Jor-
den i overgangen mellem prækam-
brium og kambrium, kan man af fos-
silerne se, at der herefter skete en
voldsom udvikling af dyrene for ca.
540 mio. år siden, den såkaldte Kam-
briske eksplosion, hvor dyrelivet over
relativ kort tid udviklede lemmer, ud-
vendige skeletter og sansorganer.

Der er flere ting, der forhindrer os i at
forstå, hvad der skete i detaljer. Det er
for det første meget længe siden, og
mange spor er ganske simpelt ikke ble-
vet bevaret, samtidig med at vi ikke har
en komplet rækkefølge af fossiler.

Heldigvis gemmer klipperne på seks
lokaliteter i den meget fjerntliggende
J.P. Koch Fjord i det nordligste Grøn-
land på spor efter det liv, der eksiste-
rede her for 520 mio. år siden. Ste-
derne blev opdaget i 1984 af forskere
ved det daværende Grønlandske
Geologiske Undersøgelser og har si-
den været besøgt et par gange, sidst i
sommeren 2011. I alt har man sikret
omkring 10.000 fossiler fra lokale-
terne, som siden har fået navnet Siri-
uspasset efter den legendariske slæde-
patrulje.

Fundene er meget værdifulde for vo-
res forståelse af udviklingen af det tid-
ligste komplicerede liv. Indtil nu er der,
ud over lokaliteterne ved Siriuspasset,
kun kendt the Burgess Shale i den ca-
nadiske del af Rocky Mountains og
Maotianshan Hill i Chengjiang i Yun-
nan provinsen i Kina, hvor man kan
finde nogenlunde samtidige og lige så
detaljeret bevarede fossiler.

Udstillingen viser en række origina-
le fossiler af de velbevarede 520 mio.
år gamle væsner fra Grønland, sam-
men med nogle af de første rekon-
struktioner af de mærkelige dyr, og
fortæller om det fantastisk spænden-
de arbejde, det har været, at tolke de
fladmaste fossiler. Særudstillingen
åbner på Naturhistorie og Palæontol-
ogi i Gram søndag den 12. februar kl.
15.00. ■

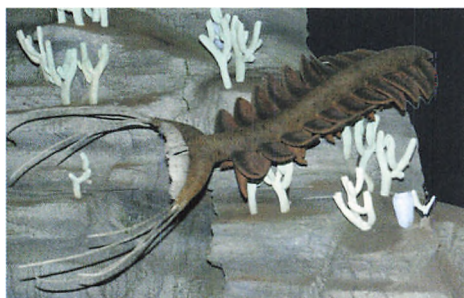

Foto: Sten Lennart Jacobsen, Geologisk Museum.

*Rekonstruktion af Pambdelurion, et ca
20 cm langt øjeløst rovdyr fra skiferen i
Siriuspasset.*

fortsat fra side 35

Bogen er bygget op om en række fiktive breve fra mormoderen til en veninde nord for Kongeåen, hvor hun fortæller dels om dagliglivet, dels om de politiske begivenheder og livet i det hele taget under preussisk styre. Mellem brevene er der afsnit, som uddyber de historiske forhold og fortæller om forfatterens egne barndomserindringer og forholdet til mormoderen.

'Heartstrings' er skrevet for et amerikansk publikum, der derigennem kan få et indtryk af livet i Sønderjylland under preussisk styre og gennem Verdenskrigen. Der er småfejl i navne og dateringer, men de spiller ikke den store rolle. For et sønderjysk publikum vil der næppe være meget nyt at hente rent historisk, men her kan billedet af den stovte mormor måske have interesse.

H.E. Sørensen

Das Apfelbuch

Meinolf Hammerschmidt: *'Das Apfelbuch Schleswig Holstein. Sorten, Geschichten, Rezepte'*. Wachholtz Verlag, Neumünster 2011. 108 sider, ill. Pris 15 Euro - ca. 120 kr.

Når man sår en kerne fra et æble, har man ingen garanti for, at det træ, der vokser op, bærer samme æblesort som det æble, kernen blev taget fra. Det er en af forklaringerne på de mange sorter, som står lokalt rundt omkring - og som kun kendes lokalt. At skabe et overblik over disse sorter er noget af en opgave, der ikke blot kræver indgående kendskab til æbler, men også lyst til at drage ud og udforske landskabet. Det er ikke desto mindre, hvad Meinolf Hammerschmidt har gjort, og missionen er lykkedes. Æblesorter fra øst til vest i Slesvig-Holsten, med en afstikker til Sønderjylland, beskrives og placeres ofte meget præcist lokalt. Således kan "Tante Agathes Äpfel" opleves "im Windschatten der Hofgebäude [Petersenhof i Klanxbüll, red.]". 'Das Apfelbuch' er

imidlertid mere end en opremsning af æblesorter i Slesvig-Holsten. Det er i lige så høj grad en fortælling om mennesker og deres glæde ved og brug af æbler. Disse æblehistorier udgør langt størstedelen af bogen. Historierne redegør for sorterens ophav og de lokale fortællinger, der knytter sig til dem. Her fortælles ikke bare om æblesorter, men også have- og plantehistorie; eksempelvis hvordan præstegårdshaver har spillet en rolle i bevaringen af forskellige planter - i dette tilfælde æbletræer. Fortællingerne krydres ydermere med lokale sproglige varianter af betegnelsen 'æble' og dets bestanddele, hvorledes æbler er blevet brugt medicinsk samt hvorledes et æbletræ bør beskæres, wenn überhaupt!

I bogens anden afdeling gennemgås æblesorterne ledsaget af smukke tegninger af maleren Walter Karberg. Fordelen ved tegninger i forhold til fotogengivelse er, at her kan sorterens særkender fremhæves. Desuden lægger bogen sig med tegnede gengivelser helt i tråd med traditionen, hvor frugtsorter gennem de sidste to hundrede år er blevet gengivet på denne vis - tegninger, der den dag i dag fortsat bruges til identificering og pomologisk inddeling.

Bogens tredje del er en bred vifte af opskrifter med æbler: fra 'Karins Kürbis-Apfel-Suppe' (Karins græskar-æble-suppe) til 'Apfelstrudel' og 'Getrocknete Apfeling' (tørrede æbleringe).

Der er faglig vægt bag ordene i bogen: Meinolf Hammerschmidt er indehaver af en planteskole med gamle frugtræsarter og desuden knyttet til Obstmuseum Pomarium Anglicum. Men 'Das Apfelbuch' er ikke en nørdet bog om æbler, men en velformidlet og indbydende bog om æbbernes sorts- og kulturhistorie i Slesvig-Holsten. Og så er den båret af begejstring og fascination af frugten, om hvilken Goethe skrev: "Kommt, von den aller reifsten Früchten - mit Geschmack und Lust zu speisen. - Über Rosen soll man dichten, - in den Apfel muss man beißen".

Anne Marie Overgaard

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligestilling gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte dine lokale formænd:

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov

Jens Andresen
Tingvej 2
6535 Branderup

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Erik Heissel
Venbjerg 33
Djernæs
6100 Haderslev

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7
Blans
6400 Sønderborg

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

Varnæs Hoved

Af Elsemarie Dam-Jensen

LANDSKABET PÅ Varnæs Hoved er et bakket morænelandskab præget af dybe kløfter, der blev dannet af istidens smeltevand. En stor del af området blev fredet i 1980 for at bevare det specielle landskab og de kulturhistoriske værdier, det rummer. Naturstyrelsen Sønderjylland ejer i dag flere naturarealer i området.

Ved Varnæs Vig på nordvestsiden af Varnæs Hoved ligger Varnæs Tykke, som er en af de skove, der ved udskiftningen i 1710-11 forblev i fælleseje. I skoven ligger langdyssen Kæmpestenen (ca. 48 m lang med 93 bevarede randsten). Efter 1864 blev skovene på Varnæs Hoved beslaglagt af den tyske stat, men i 1890 købte bønderne dem tilbage igen. Skovene drives endnu i samdrift. Varnæs Skov A/S består i dag af i alt ca. 34 ha. Det meste er løvskov, og fordi arealerne ikke er opdelt i parceller, har de et meget ensartet præg.

Inderst i Varnæs Vig ligger den privatejede gård Vold på et voldsted. Man ved ikke meget om voldstedets historie, sagnet fortæller, at herfra stammede junker Vigge. Han led af ulykkelig kærlighed til jomfru Ida. De ligger iflg. sagnet begravet under den gamle løn ved korgavlen på kirkegården i Varnæs.

Ved Naldtang på Varnæs Hoveds østside ligger et par af de karakteristiske dobbeltgårde, som blev anlagt i forbindelse med udskiftningen. Landsbyen Varnæs, der var en af de største i landsdelen, rummede i 1600-tallet 55 gårde, der lå klempt sammen i

sognets sydvestlige del. Ved udskiftningen i 1711 blev jorden opmålt og fordelt på 30 bol (dele af landsbytilliggendet) med ca. 34 ha til hvert bol. De fleste var dog halvbol, dvs. at hver gård havde ca. 17 ha. De to bolsfæller fik jorden udlagt under et og flyttede så ud sammen. Det er baggrunden for, at gårdene som noget helt usædvanligt stadig ligger sammen som tvillinggårde. De er et smukt udtryk for, at man nok har været lidt nervøs ved helt at slippe landsbyfællesskabet, så var det rart at have en fælle med sig! For at hindre jordfygning anlagde man levende hegn, og selv om mange af disse hegn i dag er fjernet, er mønstret i landskabet stadig tydeligt.

Varnæs Skovsø ligger i bunden af en smal, dyb tunneldal med op til 30 m høje skrænter. Tidligere var dalen en vig ved Als Fjord. Vigen blev brugt som naturlig havn, og en pælerække beskyttede mod venderens indtrængen. Senere sandede vigen til, og i dag er søens vand fersk.

Varnæs Storemose er en tidligere højmose. I nyere tid er antallet af højmoser i Danmark svundet kraftigt ind som følge af tørvegravning, afvanding og opdyrkning. Storemosen blev afvandet i 1966, men i 1992 blev den erhvervet af Naturstyrelsen, og man iværksatte en genopretning af højmosen ved hævnning af grundvandsstanden. Genopretningen lykkedes, og Storemosen rummer i dag både et rigt fugleliv og et karakteristisk planteliv. ■